

**Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Кафедра фінансів ім. С. І. Юрія**

ГАРМАНОВСЬКИЙ Василь Михайлович

**ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДОМОГОСПОДАРСТВ У КОНТЕКСТІ
ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ**

спеціальність 015 Професійна освіта
освітньо-професійна програма «Фінансова грамотність»

кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Науковий керівник:
к.е.н., доц. Круп'як І. Й.

Тернопіль – 2025

Анотація

Гармановський В. М. Фінансова безпека домогосподарств у контексті підвищення рівня фінансової грамотності. Рукопис.

Дослідження на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 015 – Професійна освіта, освітньо-професійна програма «Фінансова грамотність» – Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, 2025.

У кваліфікаційній роботі розкриті сутність та ознаки фінансової безпеки домогосподарства, чинники і загрози, які впливають на її рівень; охарактеризовані методичні підходи до оцінювання рівня фінансової безпеки домогосподарства та виявлено тенденції її забезпечення в сучасний період; обґрунтовано перспективи зміцнення фінансової безпеки домогосподарств у контексті підвищення фінансової грамотності.

Annotation

Harmanovskyi V. M. Household financial security in the context of increasing the level of financial literacy. Manuscript.

Research for a master's degree in speciality 015 – Vocational Education, educational and professional programme “Financial Literacy” – West Ukrainian National University, Ternopil, 2025.

The qualification work reveals the essence and signs of household financial security, factors and threats that affect its level; describes methodological approaches to assessing the level of household financial security and identifies trends in its provision in the modern period; substantiates the prospects for strengthening household financial security in the context of improving financial literacy.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДОМОГОСПОДАРСТВ.....	8
1.1. Сутність та ознаки фінансової безпеки домогосподарств.....	8
1.2. Чинники формування, загрози та механізм забезпечення фінансової безпеки домогосподарства.....	17
Розділ 2. МЕТОДИКА ТА ПРАКТИКА АНАЛІЗУ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДОМОГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ....	28
2.1. Методичні підходи до оцінювання рівня фінансової безпеки домогосподарств.....	28
2.2. Тенденції фінансової безпеки домогосподарств в Україні.....	35
Розділ 3. ВЕКТОРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДОМОГОСПОДАРСТВ В КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	45
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку держави фінансова безпека домогосподарств постає як один із ключових чинників соціальної стабільності та забезпечення сталого розвитку. Домогосподарства є базовим суб'єктом національної економіки, постачальником основних факторів виробництва, споживачем товарів та послуг, визначають масштаби функціонування банківського, страхового та інших секторів фінансового ринку. В умовах воєнного періоду, економічної турбулентності та інфляційного тиску, зростання вартості життя та структурних змін на ринку праці домогосподарства зазнають впливу зовнішніх та внутрішніх загроз, які знижують їхню спроможність підтримувати фінансову стійкість, забезпечувати задоволення поточних споживчих потреб, формувати заощадження та інвестувати у майбутнє. Перехід війни у затяжний характер, продовження процесів руйнації виробничої інфраструктури, величезні екологічні та соціальні збитки породжують все нові загрози фінансовій стабільності домогосподарств, ставлять під ризик забезпечення їхньої фінансової безпеки.

Складність ситуації, у якій відбувається формування фінансової безпеки домогосподарств, вимагає розробки ефективних механізмів протидії негативному впливу зовнішніх загроз та внутрішніх деформацій на їх фінансове становище, задіяння усіх чинників та ресурсів забезпечення стабільного фінансового розвитку домогосподарств у складних політичних, економічних та безпекових умовах. До числа чинників, які справляють позитивний вплив на потенціал забезпечення фінансової безпеки домогосподарств належить фінансова грамотність як складова економічної культури населення й основа прийняття обґрунтованих фінансових рішень. Рівень володіння знаннями щодо особистих і сімейних фінансів, здатність до оцінювання фінансових ризиків, формування раціональної структури доходів і витрат, оптимізації заощаджень та інвестицій визначають параметри фінансової стійкості домогосподарства та його готовність до реагування на кризові ситуації.

Фінансово грамотні домогосподарства здатні адаптуватися до змін, підвищувати ефективність управління фінансовими ресурсами, досягати фінансових цілей.

Проблематика фінансів домогосподарств, зокрема забезпечення фінансової безпеки на мікрорівні представлена у науковому доробку багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Вагомий внесок у вивчення цих питань здійснили такі вчені, як М. Зварич, Т. Кізима, Г. Коцюрубенко, Б. Пшик, В. Федосов, О. Кириленко, І. Сидор, В. Горин, О. Кузьмак, Р. Сніщенко, Н. Виговська, Дж. Роял, А. Хеєс, Дж. Кемпбелл, П. Мауро та багато інших. Проте, в умовах безпрецедентних змін в економічному, політичному та безпековому середовищі, пов'язаних з масштабною війною в Україні вивчення питань фінансової безпеки домогосподарств, впливу на неї воєнних реалій та ролі фінансової грамотності у її забезпеченні не втрачають актуальності.

Мета роботи полягає у поглибленні теоретичних та методологічних засад фінансової безпеки домогосподарств, оцінюванні практики її забезпечення та ролі фінансової грамотності у цьому процесі, обґрунтуванні векторів її підвищення в Україні в контексті сучасних реалій. Поставлена мета потребує вирішення низки проміжних дослідницьких завдань:

- розкрити сутність і виявити ознаки фінансової безпеки домогосподарств;
- охарактеризувати чинники формування, загрози та механізм забезпечення фінансової безпеки домогосподарства;
- поглибити методичні підходи до оцінювання рівня фінансової безпеки домогосподарств;
- оцінити тенденції фінансової безпеки домогосподарств в Україні;
- обґрунтувати вектори забезпечення фінансової безпеки домогосподарств в контексті підвищення фінансової грамотності у воєнний період.

Об'єктом дослідження є фінанси домогосподарств як важлива складова фінансової системи України.

Предмет дослідження – теоретичні, методологічні та прикладні аспекти забезпечення фінансової безпеки домогосподарств у контексті підвищення фінансової грамотності в умовах війни та економічної нестабільності.

Методи дослідження. Проведене дослідження має в основі застосування комплексу загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання явищ та процесів об'єктивної дійсності, діалектичний і системний методологічні підходи. При розкритті сутності фінансової безпеки домогосподарства, її чинників, загроз та механізму забезпечення були використані методи абстрагування, аналізу та синтезу, термінологічного аналізу, групування, прийоми сходження від загального до конкретного. Наукові методи порівняння, структурно-функціонального аналізу, графічного і табличного аналізу були використані при оцінюванні тенденцій забезпечення фінансової безпеки домогосподарств в сучасний період. Поряд з цим, при обґрунтуванні векторів зміцнення фінансової безпеки домогосподарств у контексті підвищення фінансової грамотності суспільства були використані такі наукові методи, як абстрагування, аргументації, загальні логічні закони.

Інформаційну базу кваліфікаційної роботи забезпечують наукові праці з обраного предмету дослідження, законодавство з питань регулювання фінансів домогосподарств, звітні дані Державної служби статистики, Національного банку України, аналітичні огляди спеціалізованих неурядових організацій, інші джерела.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що висновки та пропозиції автора можуть бути покладені в основу розробки пріоритетів дій для забезпечення фінансової безпеки домогосподарства на мікро- та макрорівні. Крім цього, запропонована методика оцінювання рівня фінансової безпеки може бути корисною для проведення відповідних досліджень на усіх рівнях публічної влади, а також самими домогосподарствами.

Наукова новизна дослідження полягає у поглибленні теоретичних засад фінансової безпеки домогосподарств і методичних підходів до оцінювання її рівня із застосуванням комплексу показників. Зокрема, охарактеризовано чинники, які в

сучасних умовах визначають рівень фінансової безпеки домогосподарств, а також окреслено роль фінансової грамотності у цьому процесі; запропоновано власне бачення щодо методики оцінювання рівня фінансової безпеки домогосподарств.

Апробація результатів дослідження. Окремі напрацювання та висновки автора були обговорені на наукових семінарах кафедри фінансів ім. С. І. Юрія та представлені у наукових публікаціях, розміщених у збірниках наукових праць кафедри:

1. Гармановський В. Методичні підходи до оцінювання фінансової безпеки домогосподарств. *Фінансове забезпечення сталого розвитку*: збірник наукових праць. Тернопіль: ЗУНУ, 2024. Вип. 4. Ч. 2.
2. Горин В., Гармановський В. Вектори забезпечення фінансової безпеки домогосподарств в контексті підвищення фінансової грамотності. *Фіскальна політика України в умовах євроінтеграційних процесів*: збірн. матер. XXII Всеукр. наук.-практ. конф. студ. і молод. вчених (м. Тернопіль, 24 трав. 2025 р.). Т. 1. Тернопіль: ЗУНУ, 2025.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи займає 66 сторінок, з яких 58 сторінок – основна частина. У роботі представлено 6 рисунків, 3 таблиці. Список використаних джерел містить 65 найменувань.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

1.1. Сутність та ознаки фінансової безпеки домогосподарств

Домогосподарство є основою життєдіяльності сучасного суспільства, адже забезпечує формування базового підґрунтя для сталого соціально-економічного розвитку держави. Домогосподарства є важливим суб'єктом економічних відносин на усіх стадіях відтворювального процесу, є головним постачальником фінансових і трудових ресурсів для потреб розвитку економіки, а також визначають параметри споживчого попиту, як головного чинника економічного зростання. В умовах глобальної нестабільності соціально-економічного розвитку та періодичних криз домогосподарства є найбільш уразливою складовою економічної системи, адже задіяні як у виробничих процесах, так і в процесах споживання.

Важливим аспектом економічної безпеки домогосподарств є її фінансова складова, яка визначає стан їхніх фінансів та його стійкість до деструктивних внутрішніх та зовнішніх чинників. Фінансова безпека виступає ключовим аспектом дослідження фінансів домогосподарств, оскільки вона безпосередньо пов'язана із спроможністю родин ефективно управляти власними фінансовими ресурсами, протистояти зовнішнім викликам та забезпечувати стійкість добробуту у коротко- та довгостроковій перспективі. У сучасному економічному середовищі з високим рівнем невизначеності, інфляційними процесами, змінами на ринку праці, а також загрозами, пов'язаними із масштабною війною та глобальною нестабільністю, фінансова безпека домогосподарств визначає не лише їхню соціально-економічну стійкість, а й стабільність економіки загалом.

Поняття безпеки конкретного суб'єкта означає такі умови його існування, за яких вплив внутрішніх та зовнішніх чинників не завдає негативних наслідків для його стану. Корінь змістовного наповнення поняття фінансової безпеки міститься у положенням Конституції України, де ст. 3 Основного закону визначено, що «людина, її життя, честь і гідність, недоторканість та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [34]. Реалізація цих конституційних положень, поряд із соціальною складовою, передбачає також захищеність інтересів людини у фінансовій сфері, мінімізацію негативного впливу на них чинників різного плану, які погіршують чи унеможливають гідне життя людини та її усебічний розвиток.

Посилення нестабільності глобального розвитку, зростання загроз в усіх сферах суспільного життя призвело до зростання уваги науковців до дослідження проблем безпеки на різних рівнях державного організму. Як зазначає Л. Коваль, у найбільш загальному розумінні цього поняття фінансова безпека – це «відсутність загроз процесам розподілу та перерозподілу ВВП. Таке визначення фінансової безпеки охоплює всіх суб'єктів та об'єктів фінансової безпеки» [32, с. 99]. Таку наукову позицію поділяють автори підручника «Фінанси» за редакцією С. Юрія і В. Федосова, які визначають фінансову безпеку як «захищеність фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин; певний рівень фінансової незалежності, стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів, що складають загрозу фінансовій безпеці; здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи і стале економічне зростання» [58, с. 534]. Не згадуючи у визначенні безпосередньо про домогосподарства, його автори наголошують на важливості захисту фінансових інтересів на усіх рівнях фінансової системи, невід'ємною складовою якої є фінанси домогосподарств. Але дискусійним моментом цієї дефініції є обмеження фінансової безпеки виключно стійкістю, тобто нечутливістю до впливу негативних чинників, що характеризує це поняття з позицій парадигми захисту. Натомість, О. Жихор та А. Фоменко

змістовно розширюють його, вказують на важливий аспект прояву безпеки, а саме здатність суб'єкта нейтралізувати негативну дію подразників або адаптуватись до них, не втративши функціональності. Враховуючи цей момент, вчені тлумачать фінансову безпеку як «захищеність суб'єктів соціально-економічних відносин на усіх рівнях, від держави до громадянина, від негативних впливів зовнішнього середовища та здатність швидко нейтралізувати різні загрози чи адаптуватися до наявних умов, що не позначаються негативно на їхній діяльності» [20, с. 48].

Отже, фінансову безпеку пов'язують з усіма рівнями фінансової системи, де безпека домогосподарства асоціюється із мікрорівнем фінансових відносин, поряд із фінансовою безпекою суб'єктів господарювання. У сучасній науковій літературі представлено кілька підходів до розуміння фінансової безпеки домогосподарства. Зокрема, Ю. Воробйов характеризує це поняття з позицій відносин як «сукупність соціально-економічних і правових відносин, що забезпечують такий стан фінансів домашніх господарств, при якому вони стійкі до зовнішніх загроз та ризиків, незалежні в ефективному формуванні і в раціональному використанні фінансових ресурсів для реалізації своїх функцій» [11, с. 45]. Вчений наголошує на тому, що стан фінансової безпеки домогосподарства передбачає не тільки застосування правових інструментів захисту його інтересів, але й залежить від характеру інших (соціальних) відносин у суспільстві. Сумнівною є позиція Ю. Воробйова щодо незалежності формування і використання фінансових ресурсів домогосподарства як ознаки його фінансової безпеки, адже в сучасному суспільстві цього досягти практично не можливо. Більшість домогосподарств залежать у цих процесах від рішень інших суб'єктів економіки і не можуть бути абсолютно незалежними у питання формування і використання власних фінансових ресурсів. Проте, такий підхід до тлумачення фінансової безпеки отримав підтримку в окремих науковців. Зокрема, В. Коваленко та Н. Мацедонська визначають це поняття як «здатність домашнього господарства провадити у життя самостійні фінансово-економічні рішення відповідно до своїх інтересів у рамках правового середовища» [31].

Поділяючи позицію Ю. Воробйова, М. Зварич акцентує увагу на якісному результаті забезпечення фінансової безпеки, яким має бути гідне існування усіх членів домогосподарства. На його думку, фінансова безпека домогосподарства – це «система фінансово-економічних відносин, що забезпечує стан захищеності фінансів домашніх господарств від зовнішніх та внутрішніх загроз і небезпек у процесі їхньої життєдіяльності, зокрема формуванні та використанні фінансових ресурсів задля розвитку та достойного існування всіх членів домогосподарства» [24, с. 131]. У подібному ракурсі визначає фінансову безпеку домогосподарства Б. Пшик, який наголошує, що вона передбачає «безперервне і стале підтримання фінансового стану домогосподарства, який відзначається стійкістю до внутрішніх та зовнішніх загроз під час функціонування і його здатністю забезпечувати власні фінансові інтереси та підтримувати гідний рівень життя» [47, с. 27].

Проте окремі науковці при визначенні фінансової безпеки домогосподарства вихолощують його зміст, не подаючи ключових ознак, що вирізняють природу цього явища. Зокрема, Л. Твардовська, Ю. Півняк та М. Чабаненко розглядають це поняття як «стан, що дає можливість зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, і здатний задовольняти потреби сім'ї» [54, с. 227]. Н. Нагайчук визначає фінансову безпеку домогосподарства як «економічні відносини з формування і використання грошових коштів з метою забезпечення матеріальних і соціальних умов життя членів господарства та їхнього відтворення» [40, с. 102]. Таким чином, у наведеній дефініції взагалі ігнорується ракурс загроз фінансовому становищу та стійкості до їхнього впливу.

Проактивний підхід до тлумачення фінансової безпеки домогосподарства поділяють О. Стацук і М. Потрапелюк. Вони наголошують на тому, що фінансова безпека має передбачати вироблення дієвого механізму виявлення й нейтралізації загроз стійкому фінансовому стану домогосподарства та реалізації його інтересів, а її метою є максимізація рівня добробуту усіх його членів. Досягти цього можливо через ефективне управління процесами формування й використання фінансових

ресурсів домогосподарства [53]. Пропонуючи власне бачення фінансової безпеки домогосподарства, О. Стащук і М. Потрапелюк також звертають увагу на тому, що усі погляди на тлумачення цього поняття можливо згрупувати у два підходи: відповідно до першого з них, завдання фінансової безпеки полягає у підтриманні стабільності фінансового становища домогосподарства й забезпеченні можливості реалізації його функцій; другий підхід передбачає розгляд фінансової безпеки як ефективності формування і використання фінансових ресурсів домогосподарства з точки зору не тільки підтримання поточного становища, але й його розвитку в майбутньому.

Отже, функціональне призначення фінансової безпеки домогосподарства має комплексний характер і передбачає наступні аспекти: забезпечення можливостей та умов для раціонального управління фінансовими ресурсами домогосподарства в щоденному житті та оперативного реагування на надзвичайні ситуації; реалізацію стратегічних і тактичних заходів для своєчасного попередження, виявлення та нейтралізації загроз стійкому фінансовому становищу домогосподарства; створення передумов, за яких управління фінансовими ресурсами домогосподарства дасть можливість забезпечити покращення добробуту його членів у майбутньому та можливості для їх усебічного розвитку.

Об'єкт фінансової безпеки домогосподарства доцільно розглядати у вузькому і широкому контексті. У широкому (стратегічному) контексті таким об'єктом є інтереси членів домогосподарства, які можуть бути реалізовані через фінансові відносини. Реалізація цих інтересів відбувається у процесі управління фінансовими ресурсами домогосподарства, їхнього формування і використання. Відповідно, у вузькому контексті об'єктом фінансової безпеки виступають фінансові ресурси, які надходять у розпорядження членів домогосподарства з різних джерел, а також їхні активи, які спрямовуються на задоволення власних та загальносімейних потреб та утворення заощаджень.

Безпосереднім суб'єктом фінансової безпеки домогосподарства є його члени, які одноосібно або колективно ухвалюють рішення щодо управління фінансовими ресурсами такого домогосподарства. До суб'єктів фінансової безпеки домашнього господарства також зараховують органи державної та місцевої влади, інститути фінансового сектору, суб'єктів господарювання, інші домогосподарства, які мають можливість впливати на управлінські рішення щодо формування і використання фінансових ресурсів конкретного домогосподарства.

У процесі життєдіяльності домогосподарство вступає у фінансові відносини з багатьма іншими суб'єктами економіки, кожен із яких більшою чи меншою мірою впливає на стан фінансової безпеки. Для прикладу, взаємодія з державою відбувається як при формуванні фінансових ресурсів домогосподарства, коли його члени отримують первинні або вторинні доходи (заробітну плату для працівників державного сектору економіки, пенсії та інші соціальні трансферти), так і в процесі їхнього використання (при сплаті окремих видів фіскальних платежів, штрафних санкцій, придбанні цінних паперів держави та ін.). Подібні приклади фінансових відносин можна навести для інших суб'єктів економіки. Змінюючи умови цих фінансових відносин (наприклад, коли держава змінює розміри державних соціальних стандартів, ставки податків чи ін.), вони впливають на параметри формування і використання фінансових ресурсів домогосподарства, визначаючи тим самим стан його фінансової безпеки (рис. 1.1).

Зважаючи на специфіку фінансів домогосподарств, які є сферою фінансової системи, у якій рівень втручання держави у процеси формування і використання є найменшим та обмежується регулюванням державних соціальних стандартів та окремих видів фіскальних платежів, у науковій літературі виділяють особливості забезпечення фінансової безпеки домогосподарства:

– для домогосподарств притаманні специфічні методи і прийоми формування і використання фінансових ресурсів, які відповідно вимагають особливих підходів до забезпечення безпечного перебігу цих процесів, упередження загроз;

– доходи домогосподарства формуються під впливом не тільки економічних, але й інших за походженням чинників, вони безпосередньо корелюють з обсягом витрат домогосподарств: при зменшенні доходів домогосподарства окремі види його витрат зростають, водночас незалежно від рівня доходів домогосподарство не може зменшити витрати нижче певної межі – рівня забезпечення фізіологічного виживання його членів;

Рис. 1.1. Схема фінансових відносин домогосподарства з іншими суб'єктами економіки [47, с. 24].

– ризики фінансовій безпеці домогосподарства більшою мірою залежать від ризиків для інших суб'єктів економіки, з якими домогосподарство взаємодіє, тобто вони мають макроекономічне походження [37, с. 147];

– внаслідок існування в умовах ринку різних форм власності, а також того факту, що домогосподарство володіє відразу кількома факторами виробництва

(праця, капітал, підприємницький хист), формуються передумови для здійснення членами домогосподарства самостійної підприємницької діяльності [62], що дає можливість досягти більшої гнучкості у формуванні його фінансових ресурсів.

Фінансова безпека домогосподарства як комплексна характеристика стану його фінансових відносин, яка відображає рівень захищеності інтересів кожного члена домогосподарства у фінансовій сфері від внутрішніх і зовнішніх фінансових загроз, виявляється через низку ознак, які свідчать про стійкість та здатність домогосподарства до ефективної життєдіяльності за умов мінливої економічної ситуації та ймовірних зовнішніх та внутрішніх загроз. До найважливіших ознак фінансової безпеки домогосподарства доцільно зараховувати:

– стійкість домогосподарства до фінансових шоків, що передбачає здатність його адаптуватись до раптових фінансових форс-мажорів, таких як раптова втрата головного джерела доходу, неочікувані значні витрати (наприклад, пов'язані із необхідністю оперативного втручання, ліквідації наслідків стихійного лиха та ін.), стрімке підвищення цін на товари першої необхідності. Якщо домогосподарство має накопичення, страхові інструменти або альтернативні джерела доходу, це свідчить про високий рівень його фінансової безпеки. Одним з дієвих способів забезпечення стійкості домогосподарства до фінансових шоків є формування фінансових резервів (фінансової «подушки»), тобто накопичення коштів у розмірі, який складає піврічний обсяг потреби домогосподарства у коштах;

– низький рівень боргової залежності, коли домогосподарство не має боргів взагалі або рівень боргового навантаження незначний, коли домогосподарство має можливість вчасно та в повному обсязі обслуговувати свої фінансові зобов'язання без помітного впливу на якість життя й рівень задоволення щоденних потреб. Натомість, значні витрати на погашення заборгованості й сплату відсотків, наявність прострочених кредитів, постійне залучення нових позик, в тому числі для погашення уже взятих є ознаками фінансової вразливості домогосподарства, низького рівня його фінансової безпеки;

– наявність стабільного і достатнього рівня доходів, який забезпечує не лише покриття поточних витрат, а й дає можливість заощаджувати та інвестувати. Домогосподарства з регулярним і прогнозованим доходом мають більше шансів зберігати фінансову рівновагу. Водночас, коли у структурі доходів переважають тимчасові надходження, доходи від випадкових заробітків, позики і трансферти з різних джерел – це свідчить про нестійкий фінансовий стан домогосподарства і високий рівень ризику для його фінансової безпеки;

– ефективна структура витратної частини бюджету домогосподарства, тобто раціональне співвідношення між споживчими і неспоживчими витратами, а також спрямування коштів на заощадження й інвестиційні цілі. Цей вимір фінансової безпеки також означає, що основна частина доходів домогосподарство не втрачає на задоволення спонтанних бажань його членів, а підлягає чіткому плануванню й спрямовується на задоволення життєво важливих потреб, особистий розвиток та формування заощаджень;

– високий рівень фінансової грамотності домогосподарства, що є одночасно і ознакою, і умовою фінансової безпеки. Розуміння членами домогосподарства основ фінансового планування, управління сімейним бюджетом, інвестування, користування банківськими та страховими інструментами свідчить про високий рівень фінансової безпеки, тобто здатності протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозами, а також вказує на готовність домогосподарства оперативно реагувати на них у разі виникнення.

Отже, фінансова безпека домогосподарства виявляється через систему ознак, які в сукупності забезпечують його життєстійкість, здатність до розвитку та адаптації в умовах економічної невизначеності та безпекових ризиків. Досягнення фінансової безпеки є важливою передумовою як для індивідуального добробуту членів домогосподарства, так і для стабільності національної економіки в цілому.

1.2. Чинники формування, загрози та механізм забезпечення фінансової безпеки домогосподарства

Формування фінансової безпеки домогосподарства відбувається у складному багатофакторному середовищі, в межах якого відбувається взаємодія економічних, соціальних, інституційних, політичних і психологічних чинників, що визначають рівень захищеності домогосподарства від фінансових ризиків та його здатність адаптуватися до змін. Це середовище формує умови, в яких домогосподарство приймає фінансові рішення, акумулює ресурси, здійснює споживчі та інвестиційні витрати, реагує на економічні виклики.

У науковій літературі чинники, які впливають на рівень фінансової безпеки домогосподарства класифікують за багатьма ознаками: характером виникнення, джерелом походження, можливістю прогнозування, за видами тощо. Наприклад, за першою ознакою чинники прийнято розмежовувати на суб'єктивні (зумовлені діями самих членів домогосподарства, їхніми переконаннями, мотивацією та ін.), а також об'єктивні, тобто незалежні від волі конкретного домогосподарства (зміна умов реалізації трудового потенціалу, соціальне середовище, у якому функціонує домогосподарство та ін.). Вагомість кожного чинника визначається специфікою середовища, у якому функціонує домогосподарство. Зокрема, в умовах глобальної нестабільності політичного і економічного розвитку зростає вага непрогнозованих чинників впливу на фінансову безпеку домогосподарства, що ускладнює його адаптацію до змін і можливості збереження стійкого фінансового стану.

Незважаючи на широкий спектр чинників, які характеризують фінансову безпеку домогосподарства у різних ракурсах, найбільший інтерес складають два критерії класифікації, а саме за сферою виникнення, відповідно до якого виділяють зовнішні та внутрішні чинники, а також за видами, коли розрізняють економічні, соціальні, демографічні, політичні, технологічні чинники фінансової безпеки. Більшість різновидів чинників, які виокремлюють за другим із названих критеріїв

належать до групи зовнішніх, тобто таких, що проявляються на макрорівні. На думку Р. Сніщенка, політичні чинники фінансової безпеки домогосподарства пов'язані із необхідністю передбачуваності соціально-економічної політики та базових економічних параметрів, що визначає довіру суспільства до державних фінансових інститутів [51]. Очевидно, що політична нестабільність, боротьба за владу між різними політичними силами негативно впливають на впевненість домогосподарств у майбутньому, спонукають проводити більш стриману політику управління власними фінансовими ресурсами, зокрема відкладати на майбутнє ухвалення рішень щодо інвестування власних заощаджень, формувати резерви на випадок раптового погіршення економічної ситуації та ін.

Економічні чинники відіграють провідну роль у формуванні рівня фінансової безпеки домогосподарства. Від темпів економічного зростання та пропорцій його розподілу, специфіки й стабільності грошово-кредитної політики, рівня інфляції, показників податкового навантаження залежить формування не тільки доходів, але й параметрів видатків домогосподарства. Економічна нестабільність, фінансові кризи, значні коливання валютного курсу чи підвищення цін на базові споживчі товари створюють негативне середовище, в якому домогосподарства втрачають частину доходів і відчувають зниження платоспроможності.

Крім того, на рівень фінансової безпеки домогосподарства істотно впливають умови ринку праці, зокрема наявність вільних робочих місць та навантаження на нього, середній рівень оплати праці, стабільність трудових відносин. Поширеність неформальної зайнятості, низькі заробітні плати або високий ризик втрати роботи звужують можливості домогосподарств до фінансового планування, ускладнюють перспективи збереження належного рівня добробуту для його членів.

Помітний вплив на рівень фінансової безпеки домогосподарства справляють соціальні чинники, тобто соціальне середовище, у якому воно функціонує. До цих чинників належить рівень соціального захисту населення, наявність соціальних стандартів та механізмів державної підтримки малозабезпечених сімей та осіб, які

перебувають у складних життєвих обставинах, належне функціонування пенсійної системи та галузі охорони здоров'я. Так, у державах із розвиненими системами соціального страхування домогосподарства менше піддаються ризику опинитися у ситуації фінансової незахищеності, навіть за умов тимчасової втрати доходу або виникнення непередбачених витрат. До соціальних чинників також зараховують рівень освіти в суспільстві, а також доступність освітніх послуг для різних верств громадян, оскільки в сучасному суспільстві рівень освіти значною мірою визначає рівень доходів індивіда, а отже безпосередньо впливає на показники фінансової безпеки домогосподарства. Проте, в Україні через диспропорції на ринку праці відбувається процес «девальвації» освіти, коли у багатьох галузях економіки, де підготовка фахівців потребує значних фізичних, інтелектуальних та фінансових витрат, рівень оплати праці є значно нижчим, ніж оплата некваліфікованої праці. Таким чином, вплив освіти на рівень фінансової безпеки домогосподарств України складно передбачити.

В умовах повномасштабної війни у Україні спостерігається посилення впливу демографічних чинників на фінансову безпеку сектору домогосподарств. Воєнні дії зумовили демографічну катастрофу, коли значна частина працездатного населення емігрувала, змінивши таким чином демографічну структуру України із збільшенням у ній питомої ваги непрацездатних осіб. Довгострокове погіршення демографічної ситуації в Україні зумовлює посилення навантаження на пенсійну систему, звужує економічний потенціал формування доходів держави, ускладнює ситуацію на ринку праці, що деструктивно позначається на перспективах забезпечення фінансової безпеки домогосподарств в майбутньому.

Окрему увагу серед чинників фінансової безпеки домогосподарств доцільно звернути на рівень інституційного розвитку фінансової сфери, а саме доступність фінансових послуг, наявність ефективної банківської системи, розвиток ринку страхування, пенсійного забезпечення, механізмів кредитування. Високий рівень інституційної підтримки забезпечує домогосподарствам можливість забезпечити

диверсифікацію джерел формування власних доходів, накопичувати фінансові резерви, брати участь у схемах страхового захисту від впливу фінансових ризиків. Натомість, слабкий рівень розвитку фінансових інститутів та недовіра до них з боку суспільства створюють середовище для фінансової нестабільності, зниження рівня фінансової безпеки домогосподарств.

На думку Б. Пшика, М. Зварича, Я. Кашуби і Л. Слободи до числа важливих чинників, які визначають рівень фінансової безпеки домогосподарства в сучасних умовах слід долучити технологічні, зумовлені впровадженням технічних новацій та цифровізацією усіх сфер життя, а саме «масове поширення мережі інтернет та збільшення швидкості передачі даних, застосування фінансових технологій у банківській сфері та небанківських фінансових установах; зростання популярності криптовалют та майнінгу» [47, с. 36]. Дійсно, форсоване провадження цифрових технологій відкриває перед домогосподарствами можливості щодо диверсифікації власних доходів за рахунок використання цифрових фінансових інструментів, інвестування у криптовалюту тощо. Водночас, поширення технологій штучного інтелекту, на думку Б. Гейтса, може спричинити зникнення багатьох професій [59], а отже залишити мільйони домогосподарств без основного джерела доходу. Уже на сьогоднішній день інформаційні технології зумовлюють скорочення кількості робочих місць у таких галузях, як бухгалтерський облік, логістика, маркетинг та інші. З поглибленням цифровізації суспільства ці сфери діяльності можуть взагалі зникнути.

Що чинників мікрорівня, то вони пов'язані із специфікою домогосподарства, його віковим складом, рівнем освіти, наявністю роботи та іншими рисами його членів. Найчастіше до цих чинників зараховують рівень фінансової грамотності членів домогосподарства, їх здатність до довгострокового планування діяльності та фінансових показників, схильність до ризику, особливості споживчої культури певного домогосподарства. Вони визначають обґрунтованість фінансових рішень, ефективність управління сімейним бюджетом, здатність до створення фінансових

резервів та розуміння їх важливості. Висока фінансова культура домогосподарства виявляється через відповідальну фінансову поведінку його членів, які реалізують раціональну споживчу поведінку, намагаються диверсифікувати джерела власних доходів, контролювати рівень боргового навантаження та накопичувати резерви для непередбачених ситуацій та інвестування.

Б. Пшик зараховує до чинників фінансової безпеки на мікрорівні також фінансові результати господарювання та фінансовий потенціал домогосподарства [47, с. 35], що цілком обґрунтовано. Фінансовий потенціал домогосподарства як сукупність його реальних та потенційних фінансових ресурсів, які можуть бути мобілізовані, розподілені та ефективно використані для забезпечення поточних і майбутніх потреб дає можливість забезпечити досягнення економічної стійкості та фінансової безпеки. Примітно, що він об'єднує не тільки уже наявні ресурси, але й потенційні, які домогосподарство може залучити для своїх потреб від задіяння його економічного потенціалу (знань, навиків, можливостей і ресурсів, які можуть бути залучені до економічної діяльності для отримання додаткового доходу). Результатом використання цього потенціалу є фінансові результати діяльності домогосподарства як сукупність його реальних ресурсів, що спрямовуються на задоволення потреб його членів, формування резервів та заощаджень.

Усебічне дослідження чинників фінансової безпеки з використанням різних критеріїв створює методологічне забезпечення для виявлення закономірностей та специфіки функціонування фінансів домогосподарств, вироблення механізмів її забезпечення. Примітно, що у дослідженнях чинників фінансової безпеки більшу увагу приділяють вивченню їх негативного впливу, внаслідок чого виникає ризик порушення стану безпеки, який за відсутності своєчасного реагування на нього може трансформуватись у загрозу фінансовій безпеці. Під загрозою розуміють наявне або можливе явище, яке створює вагому небезпеку фінансовим інтересам домогосподарства, може спричинити фінансові збитки. За висновками Б. Пшика, подібно до чинників фінансовій безпеці домогосподарства, її «загрози доцільно

розмежовувати за багатьма ознаками: характером виникнення (суб'єктивні та об'єктивні), сферою виникнення (зовнішні і внутрішні), можливістю передбачення (прогнозовані та непрогнозовані), рівнем виникнення (мікро- та макрорівень), суб'єктами (держава, роботодавці) та іншими ознаками» [47, с. 36]. Найбільший інтерес складає класифікація загроз за сферою походження, відповідно до якої розрізняють зовнішні та внутрішні загрози.

Зовнішніми є загрози фінансовій безпеці, які виникають за межами самого домогосподарства та зумовлені як правило незалежними від нього чинниками. В сучасних умовах найбільш вагомою зовнішньою загрозою фінансовій безпеці не тільки домогосподарств, але й інших суб'єктів економіки є повномасштабна війна проти України, яка має руйнівний вплив на усі аспекти життя країни. Воєнні дії провокують дестабілізацію фінансової ситуації, зниження довіри до банківської системи, внутрішню та зовнішню міграцію населення, зменшення інвестицій та втрату стабільних доходів населення. У таких умовах домогосподарства змушені використовувати накопичені заощадження, відкладати на невизначений період інвестиції у довгострокові активи й шукати способи виживання, а не розвитку.

До зовнішніх загроз належать також багато інших чинників економічного, політичного, соціального та іншого характеру, які здатні негативно впливати на рівень добробуту домогосподарства, стабільність доходів його членів, ефективність використання фінансових ресурсів, а саме:

– економічна нестабільність, яка проявляється через високі темпи інфляції, девальвацію національної валюти, кризу банківської системи і значні коливання процентних ставок на фінансовому ринку, уповільнення економічного зростання чи рецесію. Ці явища впливають на купівельну спроможність домогосподарств, можливості отримання додаткових доходів, вартість заощаджень;

– нестабільність на ринку праці, яка в умовах військових дій, економічної трансформації або цифровізації економіки стає причиною зростання безробіття, зниження реальної заробітної плати або зникнення традиційних форм зайнятості.

Це створює додаткове фінансове навантаження на домогосподарства, особливо щодо забезпечення базових потреб і виконання фінансових зобов'язань;

– недоліки у проведенні фіскальної та соціальної політики, слабкий рівень соціального захисту вразливих верств населення, неефективне функціонування охорони здоров'я, освіти, пенсійної системи. За відсутності належної підтримки з боку держави ризики втрати доходів або непередбачуваних витрат (наприклад, на лікування) значно ускладнюють фінансове планування на рівні домогосподарства.

Внутрішні загрози фінансовій безпеці домогосподарства становлять собою комплекс чинників, що виникають усередині самого домогосподарства і пов'язані зі специфікою його фінансової поведінки, організацією управління фінансами, соціально-демографічними характеристиками домогосподарства. Ці загрози часто є наслідком обмеженості фінансових ресурсів домогосподарства, нераціонального використання наявного фінансового потенціалу, а також нестачі знань і навичок з ефективного управління особистими фінансами. Серед найважливіших внутрішніх чинників, які впливають на фінансову безпеку домогосподарства варто відмітити:

– низький рівень фінансової грамотності членів домогосподарства, оскільки нестача базових знань про ведення сімейного бюджету, принципи формування заощаджень, умови інвестування, використання фінансових послуг та управління ризиками зумовлює прийняття неефективних фінансових рішень. Наслідком таких рішень є незбалансованість доходів і витрати домогосподарства, відсутність будь-яких заощаджень та боргова залежність, втрата самостійності у прийнятті рішень та зниження рівня добробуту;

– невикористання фінансового планування для раціонального управління сімейним бюджетом та досягненням довгострокових фінансових цілей. Домашні господарства, які не здійснюють довгострокового прогнозування доходів і витрат, не формують резервів на випадок непередбачених обставин, не дотримуються бюджету та не мають чіткого уявлення про структуру своїх витрат, є вразливими навіть до незначних економічних потрясінь. Без фінансових резервів або стратегії

дій на випадок втрати основного джерела доходів домогосподарства можуть опинитися на межі бідності вже після одного непередбачуваного витка подій, таких як втрата роботи або погіршення здоров'я когось із членів родини;

– нераціональна структура витрат, у якій витрати на спонтанні покупки та поточне споживання займають надмірну частку. Надмірне споживання, орієнтація на статусні покупки, необґрунтовані «емоційні» витрати на товари й послуги, що не є необхідними, формують неефективну модель витратної поведінки. Якщо така модель фінансової поведінки домогосподарства поєднується із відсутністю у нього достатніх та стабільних доходів, це може швидко призвести до фінансової нестабільності;

– соціально-демографічні параметри домогосподарства, зокрема кількість дітей, утриманців, осіб непрацездатного віку або з інвалідністю. Зазвичай, коли у домогосподарстві є значна кількість членів, які не отримують доходів, це створює підвищене навантаження на сімейний бюджет, нерідко стає причиною бідності та звуження можливостей щодо задоволення потреб. За відсутності підтримки з боку держави це може суттєво обмежити фінансову гнучкість домогосподарства;

– недиверсифіковані доходи, тобто залежність від одного джерела доходу, низький рівень трудового потенціалу, зокрема через нестачу освіти, кваліфікації або стан здоров'я членів домогосподарства, а також недостатня готовність до змін на ринку праці. якщо члени домогосподарства не займають саморозвитком, не підвищують власну кваліфікацію чи здобувають додаткові навички, це зменшує можливості домогосподарства адаптуватися до змін в економічному середовищі, а отже знижує рівень його фінансової безпеки;

– психологічні чинники, зокрема схильність членів домогосподарства до імпульсивних витрат, ігнорування ризиків, уникання фінансової відповідальності або відкладання прийняття важливих рішень. Наслідком такої моделі фінансової поведінки є накопичення внутрішніх ризиків та вразливості домогосподарства до впливу зовнішніх фінансових чинників.

Отож, чинники, які визначають рівень фінансової безпеки домогосподарства та зумовлені ними загрози мають комплексний і багатовимірний характер. Їхнє подолання можливе шляхом поєднання ефективної державної політики у сфері фінансів домогосподарства, а також особистої націленості їх членів на адаптацію до зовнішніх і внутрішніх викликів, що можуть негативно впливати на показники фінансової безпеки. Цілеспрямоване формування фінансової культури, вкладання коштів у власний професійний розвиток, пошук додаткових джерел формування доходів, підвищення раціональності управління витратами, усвідомлення джерел внутрішніх ризиків та робота над їхньою мінімізацією є важливими передумовами забезпечення фінансової стабільності й добробуту вітчизняних домогосподарств в умовах сучасних викликів.

Забезпечення фінансової безпеки домогосподарств потребує застосування відповідного інструментарію, який об'єднує методи, важелі та інструменти, за допомогою яких самі домогосподарства, а також інші суб'єкти економіки можуть впливати на пропорції формування й використання його фінансових ресурсів, забезпечувати належні умови функціонування усіх його членів й досягати його стратегічних і тактичних фінансових цілей (рис. 1.2).

Поряд з фінансовим плануванням, яке на рівні домогосподарства є головним фінансовим методом, що створює передумови для досягнення фінансової безпеки, важливу роль у цьому процесі відведено також фінансовому контролю. Попри те, що його проведення на рівні домогосподарства не регламентується будь-якими правовими документами і може здійснюватись з ініціативи його членів, завдяки постійному контролюванню доходів і витрат домогосподарство може забезпечити збалансування свого бюджету, оперативно реагувати на зміни у його параметрах, вживати заходів для виявлення й мінімізації загроз стабільності свого фінансового стану. Значної ваги в умовах нестабільності економічної ситуації набуває такий метод, як страхування. Він дає можливість забезпечити захист фінансового стану

домогосподарства від зовнішніх та внутрішніх шоків, зумовлених несприятливими змінами, які негативно впливають на його доходи і витрати.

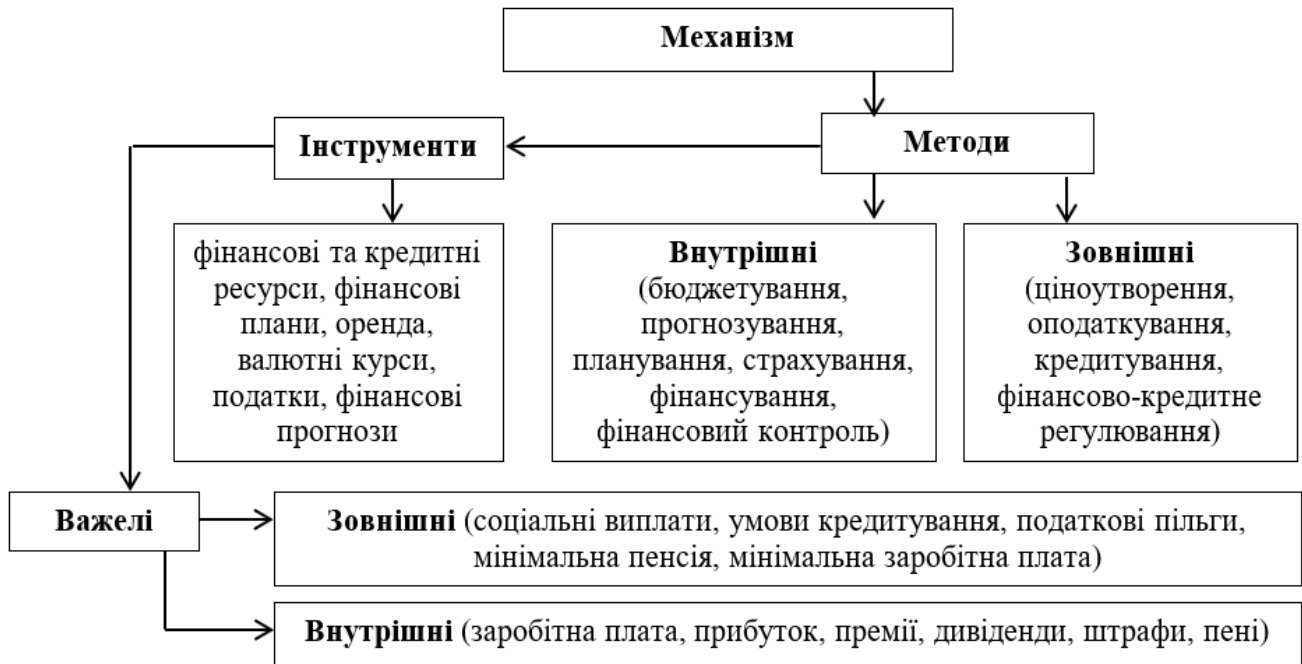

Рис. 1.2. Механізм забезпечення фінансової безпеки домогосподарств

Джерело: побудовано за [47, с. 40].

Механізм забезпечення фінансової безпеки домогосподарства також містить широкий спектр фінансових інструментів, які застосовуються на різних стадіях управління фінансовими ресурсами, зокрема при використанні резервів збільшення доходів за рахунок інвестування заощаджень, при плануванні поточних витрат чи витрат на інвестування тощо. Сучасна фінансова система пропонує значну кількість напрямів для можливого інвестування заощаджень домогосподарств, зокрема не тільки відкриття банківських депозитів, але й вкладання коштів у криптовалюту та інші цифрові фінансові активи, нерухомість, нетрадиційні (альтернативні) джерела інвестування.

Невід’ємною складовою механізму фінансової безпеки домогосподарства є також важелі, які відповідно до керованості поділяються на внутрішні й зовнішні. Перша група фінансових важелів пов’язана з впливом держави на рівень фінансової

безпеки домогосподарства через регулювання державних соціальних стандартів, норм щодо оподаткування, умов кредитування тощо. Внутрішні фінансові важелі пов'язані із діяльністю самого домогосподарства, їхнє застосування може впливати на формування і використання його фінансових ресурсів як у позитивному, так і в негативному ракурсі. В основі внутрішніх важелів лежать вхідні та вихідні грошові потоки домогосподарства, тобто його доходи і витрати.

Отже, механізм забезпечення фінансової безпеки домогосподарства – це динамічна та багаторівнева система методів, важелів та інструментів, яка потребує системного підходу й участі всіх членів домогосподарства. Успішна реалізація цього механізму дає можливість мінімізувати внутрішні й зовнішні ризики фінансової безпеки домогосподарства, знизити рівень вразливості до економічних коливань і забезпечити його сталий розвиток.

Розділ 2

МЕТОДИКА ТА ПРАКТИКА АНАЛІЗУ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДОМОГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

2.1. Методичні підходи до оцінювання рівня фінансової безпеки домогосподарств

У соціально орієнтованій ринковій економіці одним із головних завдань держави є забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку, результатом чого є підвищення рівня суспільного добробуту, мінімізація загроз стабільності фінансового становища домогосподарств, забезпечення комфортного середовища для життєдіяльності кожного члена суспільства. Своєчасне реагування на зміни у внутрішньому становищі та зовнішньому оточенні домогосподарств, які можуть спричинити негативний вплив на їхню фінансову безпеку потребують вироблення об'єктивної методики її оцінювання. Це завдання набуває особливого значення в сучасний період посилення нестабільності економічного розвитку, масштабної війни є росією, погіршення ситуації на ринку праці, розкручування інфляції. За цих обставин необхідний надійний аналітичний інструментарій для оцінювання поточного стану фінансів домогосподарств, ідентифікації й прогнозування ризиків негативного впливу на них.

Об'єктивна методика дозволяє уникнути фрагментарності та суб'єктивізму в оцінюванні фінансової безпеки домогосподарства, забезпечити систематизацію показників, встановлення чітких критеріїв та індикаторів оцінювання. Завдяки цьому з'являється можливість порівнювати ситуацію в динаміці, між регіонами, між різними категоріями домогосподарств, виявляти вразливі групи, визначати основні джерела фінансових загроз. Сформована аналітична база є основою для формування пріоритетів державної політики у царині фінансів домогосподарств.

Вироблення об'єктивних підходів до оцінювання фінансової безпеки домашніх господарств має теж важливе прикладне значення для них самих, адже допомагає виявити слабкі місця в управлінні особистими і родинними фінансами, визначити оптимальний обсяг фінансових резервів, оцінити необхідність у страхуванні чи додатковому пенсійному забезпеченні.

Методичні підходи до оцінювання фінансової безпеки домогосподарств у вітчизняній фінансовій науці залишаються повною мірою не розробленими, вони є предметом наукових дискусій. Складність вироблення такої методики полягає в тому, що для такого оцінювання складно застосувати індикатори, які враховані у методиках оцінювання фінансової безпеки підприємств чи держави, оскільки для домогосподарств головною метою фінансової діяльності є добробуту усіх членів, а не отримання прибутку чи акумулювання максимального обсягу доходів. На думку Г. Коцюрубенко та Н. Шикіної, в основу такої методики можуть бути покладені показники, визначені Методичними рекомендаціями для розрахунку рівня економічної безпеки [45]. У цьому документі немає окремого підрозділу, який присвячений безпеці домогосподарств, однак представлені індикатори для оцінювання соціальної безпеки, частина з яких торкається фінансової складової життєдіяльності населення.

Частина вчених підтримує позицію, що найважливішою умовою фінансової безпеки домогосподарства є збалансованість його доходів і витрат. Зважаючи на це, В. Ворошило пропонує визначати за ознаку фінансової безпеки збільшення доходів домогосподарств та раціоналізацію співвідношення між ними і витратами [12, с. 50]. Подібної думки дотримується Р. Сніщенко, який зазначає, що «основу фінансової безпеки домогосподарств становить оптимальний баланс між їхніми доходами і витратами» [50, с. 106]. На його думку, підґрунтям для вироблення цієї методики мають стати Методичні вказівки щодо розрахунку доходів та витрат населення України, затверджені Державною службою статистики України від 07.03.2002 № 113 зі змінами від 01.03.2006 № 62 [38]. Критикуючи представлені у

науковій літературі методичні розробки щодо оцінювання фінансової безпеки домогосподарств, Р. Сніщенко вказує на їх головні недоліки:

- значний ступінь громіздкості, складність обчислення індикаторів;
- вибірковий характер, оскільки вагома частина методик враховує тільки окремі аспекти функціонування фінансів домогосподарств;
- недостатній рівень об'єктивності через не розробленість методичної бази проведення досліджень, що породжує розбіжності у результатах розрахунків;
- низький рівень публічності, оскільки наявні методики оцінювання рівня фінансової безпеки домогосподарств відомі тільки вузькому колу фахівців та не мають представлення широкому загалу громадськості [50].

Поділяючи цю наукову позицію вважаємо, що оцінювання рівня фінансової безпеки домогосподарств доцільно здійснювати у макро- та мікроекономічному ракурсі, тобто загалом для сектору домогосподарств та конкретної родини, адже воно передбачатиме окремі набори критеріїв та показників оцінювання. Подібною думки дотримується значна частина науковців, концентруючи увагу переважно на пропонуванні показників для макроекономічного зрізу оцінювання. Для прикладу, М. Зварич наводить поширений у науковій літературі підхід до оцінювання рівня фінансової безпеки, в основі якого лежать кілька критеріїв: аналіз доходів, аналіз витрат, визначення коефіцієнтів залежності (зокрема, коефіцієнт сукупного боргу, протилежний йому коефіцієнт автономності, а також коефіцієнт безпеки), а також оцінювання інвестиційних можливостей домогосподарства [23].

Поділяючи таку позицію, Н. Виговська пропонує «доповнити ці показники додатковими індикаторами, які визначають макроекономічний вимір фінансової безпеки домогосподарств, а саме:

- 1) відношення середньої заробітної плати до прожиткового мінімуму;
- 2) відношення сукупних доходів до індексу споживчих цін;
- 3) частка споживчих витрат в загальному обсязі доходів;
- 4) відношення реальної та номінальної заробітної плати» [6, с. 87].

Погоджуючись із необхідністю деталізації методики оцінювання фінансової безпеки домогосподарства на макрорівні, вважаємо дискусійним показник, який визначає співвідношення сукупних доходів до індексу споживчих цін, оскільки порівняння різних за одиницями вимірювання показників викликає запитання щодо корисності цього індикатора та його тлумачення. Натомість, ми поділяємо позицію Н. Виговської, що оцінювання фінансової безпеки домогосподарства має здійснюватись невіддільно від оцінювання фінансової безпеки в інших вимірах, адже тісна залежність та взаємодія суб'єктів економіки визначає той факт, що вони є одночасно «як каталізаторами розповсюдження фінансових шоків, так і факторами нейтралізації кризи» [6, с. 89].

Громіздку методику для оцінювання фінансової безпеки домогосподарств пропонують автори тематичної монографії Б. Пшик, М. Зварич, Я. Кашуба та Л. Слобода. Вони вважають за доцільне для її визначення задіяти «чотири групи показників, а саме:

1) показники безробіття: рівень безробіття і зайнятості, рівень економічної активності населення; чисельність економічно активного населення у розрахунку на 1 домогосподарство;

2) показники рівня фінансової грамотності: індекс освіти, рівень інклюзії;

3) показники рівня фінансового забезпечення населення: обсяг і структура вкладів домогосподарств у банківських та небанківських фінансових установах; доходи пенсійного фонду; рівень оподаткування, субсидіювання, соціальних стандартів і соціального захисту домогосподарств; ВВП у розрахунку на 1 особу; реальні доходи населення; доступність для домогосподарств фінансових послуг, житла, освіти, медичної допомоги тощо;

4) показники бідності (заможності): індекс економічної спроможності; індекс якості життя; величина споживчого кошика; індекс людського розвитку; рівень забезпеченості домогосподарств житлом, товарами тривалого використання (автомобілі, сільськогосподарська техніка, меблі, побутова техніка)» [47, с. 76].

Оцінюючи цю методику, вважаємо її надто деталізованою і переобтяженою зайвими показниками, які мають дотичне відношення до предмету оцінювання. Так, взаємно протилежними є показники рівня зайнятості та безробіття, тому їхню наявність в одній методиці є недоречним. Поряд з цим, дотичне відношення до фінансової безпеки мають такі показники, як чисельність економічно активного населення у розрахунку на одне домогосподарство (взагалі не торкається фінансів домогосподарств), ВВП у розрахунку на одну особу (надто загальний показник для вимірювання безпосередньо фінансової безпеки домогосподарства), індекси людського розвитку чи рівня забезпеченості домогосподарств товарами тривалого користування (надто «відірвані» безпосередньо від предмету фінансової безпеки). Запропоновану вченими методику можна визначити, як таку, що призначена для оцінювання рівня і якості життєдіяльності домогосподарств, а не окремого виміру функціонування їхніх фінансів, а саме фінансової безпеки.

Подібної методологічної помилки припускаються автори монографічного дослідження за керівництвом І. Волохової, які пропонують використовувати для оцінювання фінансової безпеки домогосподарств показники макроекономічної та соціальної безпеки, які містяться у Методиці оцінки рівня економічної безпеки в Україні й торкаються фінансової складової життєдіяльності домогосподарств. На їхню думку, «для такого оцінювання доцільно задіяти такі показники, як: індекс споживчих цін; відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу; частка витрат на продовольчі товари у споживчих грошових витратах домогосподарств; відношення наявного доходу населення до ВВП; схильність населення до заощаджень; відношення обсягів зарплати до обсягів соціальних допомог та інших поточних трансфертів» [55]. Подібно до попередньої методики, у цій методичній розробці також присутня підміна понять чинників та показників фінансової безпеки. Наприклад, індекс споживчих цін є важливим чинником, який впливає на рівень фінансової безпеки домогосподарств, однак самостійно він не виражає безпекових аспектів фінансів

домогосподарств. Поряд з цим, виникає питання щодо доцільності розрахунку показника відношення власних доходів домогосподарств до трансфертних доходів (визначає, скільки власних доходів домогосподарства припадає на 1 грн отриманих соціальних виплат), оскільки його тлумачення та практичне використання повною мірою не зрозумілі.

Натомість, заслуговує на схвалення наукова позиція М. Зварич, яка пропонує для оцінювання фінансової безпеки на макрорівні використовувати чотири групи показників, саме показники рівня фінансового забезпечення населення, безробіття, бідності та фінансової грамотності [23, с. 79]. Водночас, вчена пропонує комплекс показників для аналізу фінансової безпеки домогосподарства у мікроекономічному вимірі, тобто на рівні конкретної родини. Вони мають охоплювати такі ракурси: «оцінювання майнових прав; аналіз сімейного бюджету; аналіз можливостей для заощаджень; аналіз особистих цілей; аналіз необхідності пенсійного інвестування; оцінювання рівня безпеки фінансових ресурсів та цінностей» [23, с. 79]. Проте, при детальному ознайомленні з цією методикою [47, с. 77] варто вказати на аналогічні слабкі місця, характерні для інших методичних підходів до оцінювання фінансової безпеки домогосподарств. Зокрема, дискусійною є доцільність використання таких показників, як вік членів домогосподарства для обґрунтування необхідності участі у схемах пенсійного забезпечення; викликає запитання коректність показника, який характеризує використання охоронних сервісів та сигналізації для захисту власних фінансових ресурсів домогосподарства від злочинного посягання.

Узагальнюючи наукові погляди на методіку оцінювання фінансової безпеки домогосподарств, підтримуємо позицію щодо доцільності її розмежування у розрізі макро- та мікроекономічного виміру. На наш погляд, на макрорівні це оцінювання має передбачати вибір показників, здатних відобразити як загальний фінансовий стан домогосподарств, так і їхню стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз. Воно має здійснюватись у розрізі наступних критеріїв:

– оцінювання рівня доходів, їх достатності та диференціації. До індикаторів цього виміру фінансової безпеки сектору домогосподарств доцільно зараховувати: відношення мінімальної, середньої заробітної плати та пенсії до прожиткового мінімуму (оцінюють здатність доходів забезпечити задоволення потреб населення у благах, необхідних для їхнього відтворення і розвитку); рівень бідності та деривації (свідчать про ефективність державної політики забезпечення мінімального рівня добробуту, ступінь позбавлення домогосподарств можливості задовольнити базові потреби). Додатковими індикаторами оцінювання доходів можуть стати рівень їхньої диференціації, а також стійкості (частка постійних доходів);

– оцінювання рівня та структури витрат домогосподарств, а саме: питомі ваги витрат на харчування, оплату комунальних послуг в структурі сукупних витрат (свідчать про достатність фінансових ресурсів домогосподарства для забезпечення якісного життя його членів); індекс споживчих настроїв, що свідчить про тенденції самооцінювання населенням свого фінансового становища, майбутніх доходів та готовності до здійснення значних витрат;

– аналіз боргового навантаження, який передбачає розрахунок відношення загального рівня заборгованості домогосподарств (за споживчими кредитами та позиками на інші цілі) до їхнього доходу. Підвищення цього показника свідчить про підвищення ризиків платоспроможності домогосподарств і посилення загроз їхній фінансовій стабільності;

– аналіз інвестиційної активності та довгострокової фінансової безпеки, який передбачає вимірювання таких показників: схильності домогосподарств до заощаджень, як відношення обсягу організованих заощаджень до сукупних доходів, що свідчить про наявність ресурсів для інвестицій, протидію кризовим явищам;

– оцінювання рівня фінансової інклюзії та фінансової грамотності домашніх господарств через: рівень проникнення страхових послуг, охоплення населення банківськими рахунками, доступом до кредитування, недержавного пенсійного забезпечення, цифрових фінансових інструментів, рівень фінансової обізнаності.

Ці показники є маркерами фінансової інклюзії та потенціалу домогосподарств з управління фінансовими ресурсами.

Запропонований комплекс критеріїв та показників в більшості може бути застосований для оцінювання фінансової безпеки на мікрорівні, тобто конкретного домогосподарства. Він характеризує кількісний вимір фінансової безпеки. Проте, для її об'єктивного оцінювання методика для окремого домогосподарства варто доповнювати також якісними критеріями, зокрема:

- наявність практики фінансового планування, складання фінансових планів з досягнення поточних і стратегічних фінансових цілей, прогнозування доходів та витрат домогосподарства, наявність механізмів управління ризиками;

- рівень фінансової дисципліни, який характеризує регулярність ведення сімейного бюджету, контроль за втратами, уникнення імпульсивних покупок;

- суб'єктивне відчуття фінансової безпеки, яке визначає рівень задоволеності членів домогосподарства своїм фінансовим становищем, впевненості у контролі за грошовими потоками та стабільності ситуації в майбутньому.

Поєднання макро- та мікрорівня оцінювання фінансової безпеки домашніх господарств забезпечує комплексну її діагностику, дає можливість виявити зони ризику і загрози стабільному фінансовому становищу домогосподарств, виробити адекватні механізми реагування на них з метою підвищення фінансової стійкості до внутрішніх та зовнішніх подразників. Такий підхід є основою для формування відповідального фінансового поведінкового патерну та досягнення фінансового добробуту на індивідуальному та державному рівні.

2.2. Тенденції фінансової безпеки домогосподарств в Україні

В сучасних умовах фінансова безпека домогосподарств в Україні формується у складному середовищі, що характеризується небаченими безпековими ризиками

та невизначеністю перспектив. Зважаючи на безпекові потреби, органи державної статистики обмежили доступність значної частини статистичних даних, зокрема з тематики фінансів домогосподарств. Це ускладнює можливості здійснення аналізу тенденцій зміни рівня фінансової безпеки домогосподарств з урахуванням впливу на неї воєнних дій. При проведенні аналізу інформацію базою слугуватимуть дані за довоєнний період з інтерпретацією їхньої зміни в умовах воєнного періоду.

Фінансову безпеку домогосподарств найперше характеризує формування їх доходів, які мають бути стабільними і достатніми для покриття матеріальних та духовно-культурних потреб на рівні, який в існуючих умовах та відповідно до суспільних очікувань вважається таким, що забезпечує гідне існування людини. Попри наявність значної стратифікації населення та різних джерел формування його доходів, найбільш значимим показниками, які характеризують матеріальну складову життєдіяльності домогосподарств є рівень середньої заробітної плати та пенсійної виплати, а також їх співвідношення з мінімальними стандартами доходу.

Середня заробітна плата за останні роки відзначається нестійкими темпами зростання її номінального розміру, що пов'язане як з економічними процесами, так і з впливом політичних та безпекових чинників. Зокрема, у 2020 році показник зростання середньої заробітної плати в Україні склав всього 110,4%, що пов'язане з проблемами в економіці в період карантинних обмежень через епідемію COVID-19. Відновлення економічної активності в Україні у 2021 році супроводжувалось дворазовим зростанням темпів росту середньої зарплати, яка за підсумками року склала 14,0 тис. грн. Початок масштабної війни в Україні у 2022 році перервав цю тенденцію, за підсумками року зростання зарплат склало лише 4,0%, в основному за рахунок збільшенням обсягів грошового забезпечення військових, залучених до оборони країни. Адаптація економіки до функціонування в умовах війни, дефіцит кадрів на ринку праці та інфляційні процеси зумовили високі темпи зростання зарплат у 2023-2024 рр. За підсумками 2024 року середня заробітна плата сягнула майже 21,5 тис. грн, у 2,5 рази перевищивши показник 2019 року (табл. 2.1).

**Абсолютні та відносні показники заробітної плати
та пенсії в Україні у 2019-2024 рр.**

Показники	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Середньомісячна: заробітна плата, грн	10497	11591	14014	14577	17442	21473
пенсія, грн.	2465,7	3083	3507,3	3991,5	5385,3	5789,0
Темп росту: заробітної плати, %	-	110,42	120,90	104,02	119,65	123,11
пенсії, %	-	125,04	113,76	113,81	134,92	107,50
Інфляція, % на рік	104,1	105,0	110,0	126,6	105,1	112,0
Мінімальна: заробітна плата, грн	4173	4723	6041,7	6550	6700	7775
пенсія, грн	1640	1706,3	1852,3	1980,5	2093,0	2361,0
Відношення:						
середньої і мінімальної зарплати, разів	2,52	2,45	2,32	2,22	2,60	2,76
середньої і мінімальної пенсії, разів	1,50	1,81	1,89	2,01	2,57	2,45
Відношення середніх зарплати та пенсії (коефіцієнт заміщення), %	23,5	26,6	25,0	27,4	30,9	27,0
Прожитковий мінімум (ПМ):						
для працездатних осіб, грн	1971,9	2155,6	2333,0	2547,5	3028	3028
для непрацездатних осіб, грн	1536,7	1679,8	1818,2	1986,0	2093	2361
Відношення до ПМ:						
середньої зарплати, %	5,32	5,38	6,01	5,72	5,76	7,09
середньої пенсії, %	1,60	1,84	1,93	2,01	2,57	2,45

Примітки: дані мінімальної заробітної плати, пенсії за прожиткового мінімуму розраховані з урахуванням змін їх розміру впродовж року

Джерело: складено автором на підставі даних [25; 9; 8; 46].

Крім економічної динаміки, вагому дію на темпи зростання основних видів доходів домогосподарств справляє підвищення державних соціальних стандартів, зокрема мінімальної зарплати та пенсії. Це особливо помітно стосовно пенсійних виплат, середній розмір яких кореспондує із зміною розміру мінімальної пенсії. Втім, середній розмір доходу не дає повної інформації про його достатність для забезпечення належного рівня життєдіяльності домогосподарства. З цією метою використовують його порівняння у розмірами мінімальних стандартів доходу. За даними табл. 2.1 помітно, що такі співвідношення щодо заробітної плати та пенсій поступово зростають, що дає підстави стверджувати про збільшення фінансових можливостей домогосподарств. Зокрема, показник відношення середньо зарплати

до її мінімального розміру за період 2019-2024 рр. збільшився з 2,5 до 2,8 рази, а середньої та мінімальної пенсії – з 1,5 до 2,5 рази. Проте, такі показники не можна вважати повністю об'єктивними через заниження розміру мінімальних стандартів доходу. Подібний висновок можна зробити при порівнянні середніх розмірів зарплати та пенсії з прожитковим мінімумом – «вартісною оцінкою споживчого кошика, яка містить мінімальні набори продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, необхідних для збереження здоров'я людини і забезпечення її життєдіяльності» [46].

Також важливо звернути увагу на показник співвідношення середньої пенсії та середньої заробітної плати, який визначають як коефіцієнт заміщення (тобто наскільки пенсійна виплата після завершення людиною трудової діяльності здатна компенсувати втрачений дохід у вигляді заробітної плати). Відповідно до вимог міжнародної організації праці, прийнятним вважають співвідношення не менше 40%. За оцінками О. Пендзина, «у країнах Балтії воно становить приблизно 46%, а в Швейцарії, Австрії, Німеччині цей коефіцієнт заміщення сягає 76%» [39]. В Україні це співвідношення залишається значно нижчим за мінімальний стандарт і коливається в межах 23-31% у розрізі останніх років. Парадоксально, але в умовах масштабної війни цей коефіцієнт підвищився порівняно з 2019-2021 рр., проте він має зрости принаймні в 1,5 рази для досягнення прийнятних значень.

Підтвердженням наших висновків про недостатній рівень доходів в Україні є результати самооцінювання населенням рівня своїх доходів з точки зору їхньої достатності для задоволення потреб. Навіть у довоєнний період понад третину громадян України зазначали, що їхні доходи не дають можливості задовольнити навіть базові потреби, а майже 9/10 мешканців України витрачали усі свої доходи на поточні потреби, не маючи можливості заощаджувати. Попри те, що частка домогосподарств, які оцінювали свій рівень доходів як таких, що дає можливість задовольняти потреби і заощаджувати за 2018-2021 рр. зросла з 7,8% до 13,0%, цей показник є вкрай низьким (табл. 2.2).

**Розподіл домогосподарств в Україні
за самооцінкою рівня їхніх доходів у 2018-2021 рр., %**

Показники	2018	2019	2020	2021
Кількість домогосподарств, тис. од.	14934,9	14881,7	14784,3	14678,1
Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їхніх доходів впродовж року, %:				
– було достатньо і робили заощадження	7,8	11,2	11,8	13,0
– було достатньо, але заощаджень не робили	47,6	49,3	48,4	50,5
– постійно відмовляли собі у найнеобхіднішому, крім харчування	40,2	36,7	36,6	33,2
– не вдавалось забезпечити навіть достатнє харчування	3,5	2,8	3,2	3,3

Джерело: побудовано за [48; 49]

Наведені у табл. 2.2 показники характеризують рівень бідності населення, адже відсутність можливостей для задоволення базових потреб людини свідчить про перебування за межею гідного рівня життя. Таким чином, у довоєнний період від 43,7% домогосподарств у 2018 році до 36,5% у 2021 році перебували у стані бідності, а 3,3% домогосподарств були змушені заощаджувати на харчуванні. Цей показник в соціальній економіці визначають як глибока (крайня) бідність.

Війна в Україні негативно позначилась на рівні життя домогосподарств, їх доходах та можливостях задоволення потреб. За оцінками Світового банку, через війну в Україні за межею бідності опинились понад 9 млн осіб, з 2020 року цей показник збільшився на 1,8 млн осіб. Як зазначає А. Банерджі, «ситуація була б значно гіршою, якби Україна не отримала значну зовнішню бюджетну підтримку для виплати пенсій за віком та зарплат вчителям, лікарям та іншим категоріям населення» [61]. Затягування війни, руйнування виробничих потужностей, житла, що супроводжується продовженням процесів еміграції дають підстави очікувати, що тенденція до підвищення рівня бідності у найближчі роки збережеться. Однак, за спостереженнями Л. Черенко, попри зростання рівня крайньої бідності з 1,3% у довоєнний період до 8,9% у 2024 році, завдяки допомозі міжнародних партнерів ситуація в Україні щодо падіння рівня життя населення розвивається ближче за

оптимістичним сценарієм. На початку масштабної війни соціологи прогнозували, що за межею бідності опиниться понад 90% усього населення України [52].

Іншим виміром оцінювання фінансової безпеки домогосподарств є аналіз структури їхніх витрат. На думку представника концепції інклюзивного розвитку А. Сена, для людини важливою є стільки кількість грошей, яку вона має, скільки можливості щодо задоволення її потреб, які забезпечує цей рівень доходів. Одним із головних показників при оцінюванні рівня життя населення є частка витрат на харчування у їхній загальній структурі. Відповідно до міжнародних стандартів, якщо цей показник перевищує 50%, це свідчить про низьку якість життя в країні, а утримання його на рівні 10-20% вказує на те, що суспільство перебуває у стані добробуту. Наприклад, в розвинених країнах ЄС, таких як Німеччина, Франція, Бельгія та інші, домогосподарства витрачають на харчування не більше 10-15% від власних доходів, для нових членів ЄС, зокрема Польщі, Словаччини, Литви та інших значення цього показника коливається в межах 15-25% [57]. Натомість, в Україні впродовж усього періоду незалежності питома вага витрат на харчування у структурі споживчих витрат становила понад 50%, навіть з урахуванням витрат на неспоживчі потреби (в середньому 8-10% від сукупних витрат) цей показник все одно перебуває на рівні більше 45% від підсумку. Це свідчить про збереження в Україні низьких стандартів життя у період до масштабної війни, а в теперішній час можна передбачати, що ситуація суттєво погіршилась (табл. 2.3).

У контексті оцінювання фінансової безпеки домогосподарств за критерієм витрат важливими є не тільки їхні обсяг та структура як виразників фінансових можливостей населення, але й впевненість його в стійкості економічної ситуації у майбутньому. У соціальній аналітиці для цього використовують індекс споживчих настроїв – індикатор, який характеризує очікування населення стосовно розвитку ситуації в країні. «Значення індексу коливається від 0 до 200, воно дорівнює 200 у випадку, якщо всі громадяни позитивно оцінюють економічну ситуацію, 100 –

баланс позитивних і негативних оцінок, нижче 100 – у суспільстві переважають негативні оцінки» [43].

Таблиця 2.3

Структура споживчих витрат домогосподарств України у 2016-2020 рр. у розрізі товарів та послуг, в розрахунку на одне домогосподарство, %

Показники витрат	2016	2017	2018	2019	2020
Споживчі сукупні витрати, з них:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Продукти харчування та безалкогольні напої	53,5	51,6	51,8	51,0	52,6
Алкогольні напої	1,2	1,2	1,3	1,3	1,3
Тютюнові вироби	1,9	2,1	2,3	2,2	2,5
Одяг і взуття	5,9	6,0	6,0	5,9	5,3
Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	17,2	18,3	16,7	16,0	15,7
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	1,8	2,2	2,3	2,0	2,4
Охорона здоров'я	4,5	4,1	4,4	4,5	4,7
Транспорт	3,9	3,9	4,0	5,3	4,3
Зв'язок	2,5	2,5	2,8	3,1	3,7
Відпочинок і культура	1,5	1,8	1,9	1,8	1,7
Освіта	1,1	1,1	1,1	1,2	1,0
Ресторани і готелі	2,3	2,4	2,6	2,9	1,7
Різні товари і послуги	2,7	2,6	2,9	2,8	3,0

Джерело: побудовано за [7; 8; 9].

Дані рис. 2.1 свідчать про високий рівень песимістичних настроїв у вітчизняному суспільстві, адже тільки на нетривалий період середини 2019 року цей індикатор наблизився до нейтрального, в інші часові проміжки він залишався у негативному секторі. Початок масштабної війни супроводжувало радикальне зниження індексу споживчих настроїв, що свідчить про невпевненість населення України у розвитку ситуації. Попри незначне підвищення оптимізму, впродовж усього періоду з початку великої війни песимістичні очікування людей переважають (рис. 2.1).

Окремим виміром фінансової безпеки домогосподарств є рівень їх боргової залежності, який визначається обсягами та динамікою заборгованості за позиками, а також рівнем обтяження борговими зобов'язаннями доходів домогосподарства.

Оскільки інформації про безпечні параметри цих показників у наукових джерелах немає, то зробимо загальний висновок про траєкторію зміни фінансової безпеки за цим критерієм відповідно до динаміки показників.

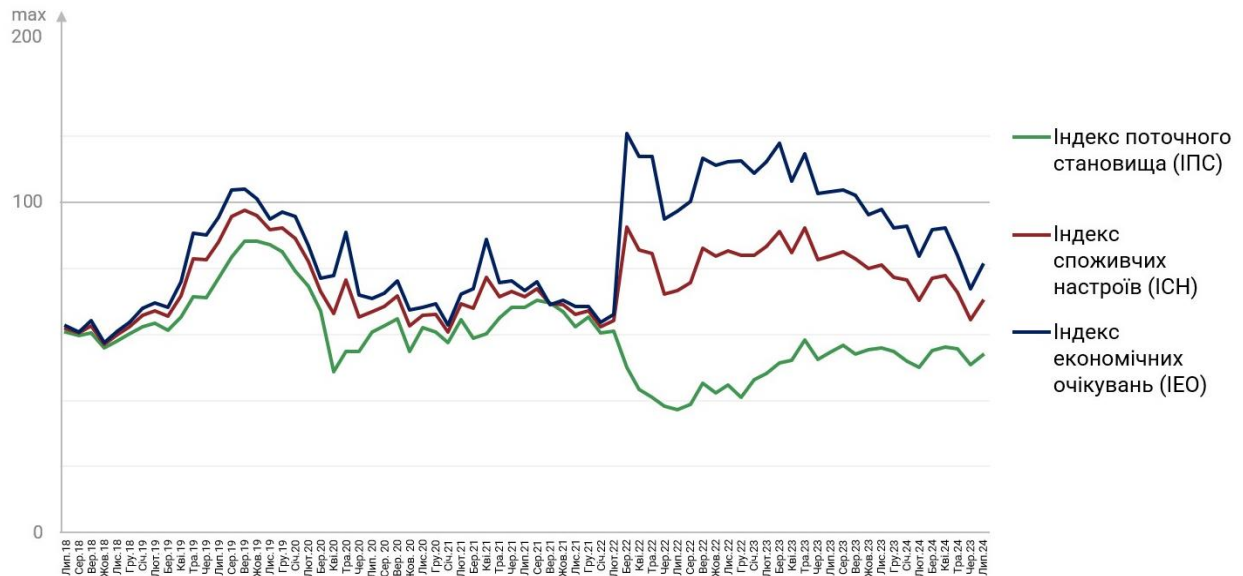

Рис. 2.1. Динаміка індексу споживчих настроїв в Україні у 2018-2024 рр.

(за даними дослідницької групи Info Sapiens)

Джерело: взято з [26]

Як свідчать дані рис. 2.2, за останні роки відбувається поступальне зниження боргової залежності населення, навіть з урахуванням негативних економічних наслідків війни. Зокрема, загальний обсяг залишків за виданими кредитами домогосподарствам в Україні (в тому числі споживчих кредитів, на будівництво чи придбання житла, інші цілі) за період 2015-2022 рр. збільшився всього на 46,2 млрд грн, або на 26,4%, тоді як доходи населення за цей час зросли майже втричі. Проте, варто звернути увагу на те, що у 2022 році відбулось помітне падіння обсягу залишків за банківськими позиками, яке склало понад 13% (на 33,3 млрд грн). Це підтверджує, що з початком війни домогосподарства значно зменшили активність у залученні позикових ресурсів, сконцентрувавши увагу на обслуговуванні й погашенні раніше взятих кредитів.

Рис. 2.2. Динаміка залишків за виданими кредитами домогосподарствам та їх співвідношення з доходами населення в Україні у 2015-2022 рр.

Джерело: побудовано за [41; 36]

Наслідком прискороженого зростання доходів домогосподарств на фоні низьких темпів залучення кредитних ресурсів стало зниження рівня боргової залежності населення за кредитами у понад 2 рази. Так, у 2015 році відношення залишків за непогашеними кредитами до сукупних доходів населення становило 9,9%, у 2022 році воно знизилось до 4,2%. Це свідчить про низьку закредитованість населення, що має позитивний вплив на рівень його фінансової безпеки.

Натомість, якщо оцінити інвестиційну активність домогосподарств, зокрема щодо спрямування власних доходів на формування організованих заощаджень, то її можна характеризувати як недостатню. Хоча загальний обсяг коштів на депозитних рахунках домогосподарств у 2022 році сягнув 1,05 трлн грн, однак він характеризує не тільки нові депозити, але й переукладені угоди з попередніх років. Тому для об'єктивного оцінювання використано показник приросту коштів за депозитами, що свідчить про спрямування поточних доходів на формування заощаджень. За цим показником інвестиційна поведінка домогосподарств є непослідовною, а рівень

організованих заощаджень – вкрай мізерним (рис. 2.3). Причиною таких показників є, на наш погляд, як інертність суспільства, яке звикло покладатись на державу, так і відсутність довіри суспільства до фінансового сектору, його боязнь втратити кошти. Тому більшість населення вважає більш прийнятним зберігати заощаджені кошти в неорганізованій формі (готівка у національній чи іноземній валюті).

Рис. 2.3. Динаміка приросту депозитів домогосподарств та їх співвідношення з доходами населення в Україні у 2015-2022 рр.

Джерело: побудовано за [41; 18]

Результати оцінювання свідчать, що в сучасних умовах фінансова безпека домогосподарств в Україні характеризується суперечливими тенденціями, що є наслідком економічної нестабільності останніх років, впливом епідемії COVID-19, а також повномасштабної війни з росією. Ці чинники призвели до погіршення рівня фінансової безпеки у різних вимірах, що вимагає активізації зусиль щодо протидії загрозам фінансовій стабільності суспільства як домогосподарств, так і послідовної державницької позиції органів публічної влади щодо усебічного сприяння гідному рівню життєдіяльності громадян, посилення їх впевненості у майбутньому.

Розділ 3

ВЕКТОРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДОМОГОСПОДАРСТВ В КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД

В період безпрецедентних викликів державності нашої країни, пов'язаних із масштабною війною, небаченими масштабами внутрішньої та зовнішньої міграції населення, економічними втратами, особливої ваги набуває питання забезпечення фінансової безпеки домогосподарств як основи безпеки та стійкості держави в цілому. В умовах сучасних економічних та безпекових реалій домогосподарства зіштовхнулись із такими проблемами, як втрата джерел доходів через руйнацію виробничого потенціалу та системи енергопостачання, втрата місць проживання, погіршення доступу до ринку праці та фінансових послуг. За цих обставин зростає роль держави у забезпеченні стабілізації добробуту суспільства, зменшенні рівня вразливості домогосподарств до соціальних, економічних, безпекових ризиків, формування механізмів підтримки фінансової стійкості на інституційному рівні. Вплив держави на процеси забезпечення фінансової безпеки домогосподарств має реалізуватись у наступних напрямках:

– через підвищення рівня інклюзивності системи соціальних трансфертів, посилення їхньої адресності та ефективності. Основним інструментом досягнення помітних зрушень у реалізації цих завдань стало впровадження цифрових сервісів у процес призначення соціальних виплат. Зокрема, у 2022-2024 рр. Міністерство соціальної політики України у взаємодії з Міністерством цифрової трансформації і міжнародними організаціями реалізувало перехід до електронної системи подання документів на призначення соціальних виплат «ЄДопомога» в рамках введення Єдиної інформаційної системи соціальної сфери (ЄІССС), покликаної об'єднати дані про надавачів і одержувачів соціальних послуг, забезпечити централізоване управління та моніторинг соціальної підтримки, зменшити корупційні ризики,

покращити взаємодію органів влади з громадянами. ЄІССС передбачає розробку таких підсистем, як Єдиний соціальний реєстр, Електронний бюджет та інші, які сприяють автоматизації процесів надання соціальних послуг [60]. Завдяки онлайн-платформі для подання документів на оформлення соціальних виплат, спрощену можливість звернутись за допомогою отримали внутрішньо переміщені особи, багатодітні сім'ї, безробітні та ін. Тільки у 2023 році понад 3 млн осіб отримали виплати через платформу «ЄДопомога», що напряму позначається на фінансовій безпеці як окремих домогосподарств, так і країни в цілому;

– державні програми сприяння зайнятості та розвитку підприємництва для різних суспільних верств, зокрема внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни та інших. За Програмою мікрогрантів «ЄРобота», яка започаткована у 2022 році, уже надано фінансову підтримку понад 10 тисяч нових підприємницьких проєктів, що дозволило створити значну кількість нових робочих місць. Вагомі перспективи щодо стимулювання бізнес-активності домогосподарств має грантова програма «Власна справа», за якою громадяни можуть отримати мікрогрант в обсязі 50-250 тис. грн на започаткування або розширення власного бізнесу з умовою створення нових робочих місць. Вона також передбачає пільгові умови участі для молоді та ветеранів війни, які можуть отримати фінансову підтримку у збільшеному розмірі, але на умовах співфінансування, що цілком раціонально, адже посилює власну відповідальність осіб за розвиток особистого бізнесу [10]. Бар'єрами для реалізації цієї програми є недостатні обсяги її фінансування, а також нестача фінансових знань у населення для ефективного підприємництва;

– розвиток фінансової інклюзії для розширення доступу домогосподарств до фінансових послуг, збільшення можливостей щодо диверсифікації джерел доходів та інвестування заощаджень. В оновленій Національній стратегії фінансової грамотності, яка розроблена Національним банком України спільно з USAID та іншими партнерами, передбачено широкий перелік заходів, орієнтованих на різну аудиторію – від школярів до пенсіонерів. В рамках реалізації цієї стратегії у 2023

році реалізовано ряд проєктів, зокрема онлайн-курси на платформах Prometheus та Дія.Цифрова освіта, які сприяють підвищенню фінансової обізнаності населення щодо управління особистими фінансами, заощадженнями та протидії фінансовим шахрайствам [21]. Впровадження таких освітніх продуктів особливо важливо в умовах воєнного періоду, враховуючи ризики втрати доходу, зростання інфляції та поширення недобросовісних фінансових практик;

– регулювання ринку праці й сприяння зайнятості через реалізацію активних програм працевлаштування, зокрема підвищення кваліфікації та перенавчання. Це дає можливість підтримати мобільність робочої сили, адаптувати трудові ресурси до вимог ринку праці, підвищувати продуктивність праці, а отже зростання рівня заробітних плат, що позначається на фінансових можливостях домогосподарств, рівні їхньої фінансової безпеки. Провідну роль у цьому процесі відіграє Державна служба зайнятості, яка пропонує програми перенавчання в центрах професійно-технічної освіти, можливість отримати ваучер на перенавчання для здобуття більш затребуваної на ринку праці спеціальності. Крім цього, в Україні реалізують інші ініціативи для стимулювання зайнятості та перекваліфікації населення, зокрема:

1) ReSkill UA – безкоштовна онлайн-програма підвищення кваліфікації та перекваліфікації, що пропонує навчання за 11 напрямками, зокрема проєктний менеджмент, маркетинг, кібербезпека, продажі та штучний інтелект. Програму реалізує платформа Happy Monday спільно з Coursera за підтримки USAID та Міністерства економіки України [19];

2) Skills4Recovery – програма підтримки людей, які постраждали від війни та переживають економічні виклики, що надає можливості навчання і підвищення кваліфікації для інтеграції на ринок праці. Вона фокусує увагу на підготовці фахівців для таких галузей, як будівництво, транспорт та логістика, аграрний сектор та IT. Skills4Recovery є частиною глобальної ініціативи Skills Alliance, яка спрямована на навчання для внутрішньо переміщених осіб, молоді, ветеранів та вразливих груп суспільства [56; 42];

3) «Старт в ІТ» – грантова програма, що передбачає можливість отримати кошти для навчання у сфері інформаційних технологій [63], освітня ініціатива від платформи Prometheus та Western NIS Enterprise Fund для надання можливості безкоштовного навчання ІТ-спеціальностям [5];

– державне регулювання фінансового сектору щодо захисту прав споживачів. У 2023 році НБУ посилив контроль за діяльністю кредитних установ, впровадивши для них обов’язкові стандартів розкриття інформації про умови надання кредитів [44]. Це стало відповіддю на значні масштаби позабанківського кредитування, які призвели до надмірного боргового навантаження на домогосподарства. Поряд з цим, Українською асоціацією фінтех та інноваційних компаній (UAFIC) разом з ООН та ПРООН у 2020 році створено незалежну платформу для подання скарг на фінансові установи FinSkarga. Водночас, подібні функції покладені на Управління захисту прав споживачів фінансових послуг НБУ. Посилення уваги до тематики захисту прав споживачів фінансових послуг стимулює підвищення рівня довіри до банківської системи та небанківських фінансових установ, що матиме позитивний вплив на інвестиційну активність домогосподарств.

Крім участі держави, підвищення фінансової безпеки домогосподарств має передбачати зусилля самого населення, оскільки в умовах ринкової економіки слід поступово відходити від традицій патерналізму, коли населення відводило державі провідну роль у забезпеченні його добробуту. Використання можливостей, які дає ринкова економіка, активізація власного потенціалу, ресурсів та можливостей має забезпечити домогосподарству не тільки нарощування його доходів, раціоналізацію витрат, але й забезпечення належного рівня фінансової безпеки й запасу міцності. Як слушно зазначає Н. Зачосова, «економічна безпека людини розуміється не як відсутність економічних викликів, небезпек і ризиків для людини, а як стан її економічного життя, яке стало результатом раціональної господарської поведінки людини і дозволяє задовольнити економічні потреби та інтереси» [4, с. 15]. Тобто у питанні забезпечення фінансової безпеки домогосподарства повинні займати

активну позицію, а не очікувати допомоги від держави. В умовах воєнного періоду головними мотивами фінансової поведінки домогосподарств є «потреба в економії фінансових ресурсів, бажання відновити витрачені заощадження; страх перед невідомим майбутнім; пошук альтернативних джерел доходу; бажання і потреба допомагати близьким, у тому числі матеріально» [4, с. 15]. На думку С. Качули, Л. Лисяк і Т. Терещенко, досягнення належного рівня фінансової безпеки вимагає від домогосподарства «контролю витрат, забезпечення стійкості доходів, зусиль з нейтралізації негативних чинників, ухвалення виважених фінансових рішень, які гуртуються на фінансових знаннях та достовірній інформації» [27, с. 113]. Таким чином, інтегральним чинником фінансової безпеки домогосподарства є фінансова поведінка його членів, яка має базуватись на раціональному плануванні рішень та продуманій їх реалізації. Передумовою для цього є належний рівень фінансової грамотності членів домогосподарства, володіння знаннями і навиками ведення сімейного бюджету, складання поточних та стратегічних фінансових планів, норм і правил раціонального інвестування й використання кредитних ресурсів.

Забезпечення фінансової безпеки домогосподарства вимагає від нього дій у кількох магістральних напрямках: раціонального планування доходів і витрат; оптимізації відношення між споживанням і заощадженням фінансових ресурсів; вибору найбільш оптимальних обсягів, структури та інструментів для формування фінансових резервів (рис. 3.1).

У контексті забезпечення фінансової безпеки домогосподарства фінансове планування розглядають як діяльність, спрямовану на досягнення його фінансової стабільності у довгостроковому періоді, підвищення добробуту та мінімізацію ризиків, пов'язаних із нестабільністю доходів, непередбаченими витратами та економічною невизначеністю. Фінансове планування на рівні домогосподарства реалізується у різних аспектах:

– прогнозування доходів та витрат для їхньої раціоналізації й узгодження з фінансовими цілями домогосподарства. Воно передбачає балансування вхідних та

вихідних потоків домогосподарства, оптимізацію пропорцій між споживанням та заощадженням коштів, спрямуванню фінансових ресурсів на витрати, які можуть дати мультиплікаційний ефект у формі зниження фінансових ризиків, отримання додаткових доходів, тобто розширення фінансових можливостей. Важливим є узгодження поточних фінансових планів домогосподарства з його стратегічними фінансовими цілями, які, у свою чергу, також мають бути вироблені на підставі ґрунтовного оцінювання фінансового потенціалу домогосподарства, середовища, у якому функціонує домогосподарство та його демографічних характеристик;

Рис. 3.1. Вектори забезпечення фінансової безпеки домогосподарства

Джерело: складено самостійно.

– планування фінансових резервів домогосподарства, які виконують роль фінансового буфера в умовах непередбачених обставин. Створення таких резервів потребує детальних розрахунків мінімального бюджету домогосподарства, який дає можливість забезпечити покриття базових його потреб впродовж критичного періоду (до півроку). У процесі планування важливим є оцінювання механізмів убезпечення цих коштів від впливу негативних чинників, зокрема інфляції, а також вибір інструментів розміщення капіталу з урахуванням співвідношення ліквідності, ризику та доходності;

– пов'язаним із попереднім аспектом фінансового планування є вироблення стратегії домогосподарства щодо інвестування у довгострокові проекти, що мають забезпечити фінансову стабільність у перспективному періоді. Інвестиції можуть охоплювати фінансові активи, а також нефінансові, зокрема вкладання коштів у здобуття освіти чи розвиток професійних навичок членів домогосподарства, що сприятиме підвищенню рівня доходів у перспективі;

– планування схем страхового захисту домогосподарства від соціальних та майнових ризиків. Страхування ризиків – життя, здоров'я, майна, відповідальності – є запорукою зниження непередбачених фінансових втрат. У цьому контексті особливого значення набуває вибір надійних страхових інституцій, оцінювання умов страхування та усвідомлення страхових прав і обов'язків. Особливої уваги потребує планування пенсійного забезпечення, оскільки в умовах неефективності солідарної пенсійної системи участь домогосподарства у добровільних схемах пенсійного забезпечення дасть можливість компенсувати втрату його доходу після завершення трудової активності членів родини;

– планування податкових зобов'язань, що меншою мірою актуальне для домогосподарств в Україні, проте поширене у зарубіжній практиці. Планування податкових платежів дає можливість своєчасно виконувати податкові обов'язки та уникати фінансових санкцій. Водночас, в рамках податкового планування можна прорахувати фінансові наслідки від використання можливостей щодо отримання податкових пільг чи податкового кредиту (за витрати на оплату освітніх послуг, медичних втручань та ін.) з метою зменшення сум податкового зобов'язання.

Отже, фінансове планування на рівні домогосподарства володіє вагомим потенціалом досягнення фінансової безпеки, упередження загроз його стабільному фінансовому стану. Проте, ефективне фінансове планування потребує високого рівня фінансової грамотності домогосподарства, відповідальності та стратегічного мислення його членів.

Питання підвищення рівня фінансової грамотності суспільства в Україні як передумови забезпечення фінансової безпеки домогосподарств є складним через кілька причин: по-перше, високий рівень інертності населення, яке мало цікавиться питаннями фінансової грамотності та схильне переоцінювати рівень особистої фінансової обізнаності, при цьому нерідко не володіючи навіть базовими знаннями з раціонального прийняття фінансових рішень (наукові розробки Національного інституту стратегічних досліджень свідчать про катастрофічний стан з фінансовою грамотністю молоді та осіб старшого віку) [33]; по-друге, слабка інформованість населення про доступні цифрові продукти для раціонального управління власними фінансовими ресурсами, планування бюджету. Між тим, в Україні доступні значна кількість мобільних додатків для управління особистими та сімейними фінансами, які допомагають контролювати витрати, планувати бюджет і досягати фінансових цілей, зокрема: HomeMoney (додаток для фінансового планування, ведення малого бізнесу); Monefy (додаток для швидкого обліку витрат і доходів); Spendee (додаток для контролю витрат та планування бюджету з можливістю створення спільних гаманців для сімейного використання) та інші. Незважаючи на різноманіття мобільних сервісів з фінансової грамотності та раціонального управління персональними і родинними фінансами, у суспільстві немає масового запиту на них, що потребує відповідного реагування від держави у формі інформаційних кампаній з популяризації мобільних сервісів та просування фінансової культури для різних верств населення.

Негативним наслідком низького рівня фінансової грамотності населення, крім невміння раціонально управляти власними фінансовими ресурсами, є також значне поширення фінансового шахрайства, від чого особливо потерпає старше покоління. «Літні люди стикаються із соціальною та фізичною ізоляцією, а тому особливо вразливі для шахрайства (телефонне шахрайство, купівля непотрібних товарів і послуг, несумлінний продаж фінансових послуг тощо), яке вони не здатні вчасно ідентифікувати й протистояти» [33]. Зважаючи на вікові особливості та менталітет

людей старшого віку, як упереджено ставляться до будь-яких технічних новацій, для цієї категорії населення популяризація мобільних додатків для привернення уваги до необхідності підвищення фінансової обізнаності неефективний. У цьому питанні варто звернутись до досвіду зарубіжних країн, які намагались вирішити проблему нестачі базових фінансових знань у старшого покоління. Зокрема, має перспективи до впровадження в Україні досвід Великобританії, де у структурі Державного казначейства (виконує функції міністерства фінансів) функціонує Money and Pensions Service (Служба грошових та пенсійних порад) [2], діяльність якої концентрується на наданні консультаційної допомоги громадянам.

Фокусуючи увагу на питанні просування фінансової грамотності в Україні, слід відзначити, що вона охоплює комплекс знань, умінь і навичок, які корисні для ефективного управління фінансовими ресурсами домогосподарства, допомагають ухвалювати обґрунтовані рішення в умовах ринку, уникати надмірних ризиків та забезпечувати довгострокову стабільність, а саме:

- розуміння основ персонального і сімейного бюджетування, оскільки члени домогосподарства повинні володіти навиками планування доходів і витрат, вміти визначати пріоритети у споживанні, оцінювати доцільність фінансових рішень. Знання щодо складання бюджету, контроль за його виконанням, вміння знаходити джерела економії без шкоди для якості життя є важливими для недопущення боргової залежності та збереження фінансової стабільності домогосподарства;

- знання та навички управління борговими зобов'язаннями та кредитами. Члени домогосподарства мають знати про призначення та особливості фінансових продуктів, зокрема кредитів, депозитних угод, страхових договорів, інструментів фінансового інвестування. Важливо вміти оцінювати умови фінансових договорів, розраховувати реальну вартість кредиту, передбачати наслідки від прострочення платежів, а також уникати схем фінансового шахрайства та маніпуляцій;

- розуміння основ і принципів страхового захисту, пенсійного забезпечення, довгострокового фінансового планування інвестиційних процесів. Знання про

схеми недержавного пенсійного забезпечення, страхові механізми захисту від майнових і фінансових ризиків, інструменти накопичення і примноження власного капіталу дають можливість домогосподарствам формувати фінансові резерви та забезпечувати себе на випадок непередбачених обставин;

– навички використання онлайн-банкінгу, фінансових додатків і платформ для управління особистими фінансами. Завдяки цьому домогосподарства можуть досягти прозорості витрат, оперативного контролю за власним фінансовим станом, а отже підвищити обґрунтованість і гнучкість у прийнятті фінансових рішень. Такі знання допомагають членам домогосподарства уникати кібершахрайства, зберігати конфіденційність фінансової інформації;

– крім технічних і когнітивних компетенцій, фінансова грамотність також передбачає формування у членів домогосподарства відповідального фінансового мислення, в основі якого – цінності поміркованості, далекоглядності та соціальної відповідальності. Розвиток високого рівня фінансової культури сприяє зміцненню фінансової стійкості домогосподарств, зниженню їхньої вразливості до зовнішніх економічних шоків та збереженню належного рівня добробуту.

Отже, в умовах війни, зростаючих економічних ризиків, соціальних викликів та нестабільності ефективного забезпечення фінансової безпеки домогосподарства потребує комплексного підходу, в якому поєднуються інституційна підтримка з боку держави та особиста відповідальність кожного члена родини. З боку держави важливо створювати сприятливе фінансове середовище, розвивати інструменти соціального захисту, розширювати доступ домогосподарств до фінансових послуг, підтримувати ініціативи з розвитку фінансової грамотності. Однак ключову роль у досягненні фінансової безпеки домогосподарств відіграє усвідомлена поведінка їхніх членів, яка виявляється у здатності формулювати реалістичні фінансові цілі, приймати ефективні фінансові рішення, дотримуватися принципів раціонального споживання та довгострокового фінансового планування.

ВИСНОВКИ

Домогосподарства є важливим суб'єктом економічних відносин на усіх стадіях відтворювального процесу, є головним постачальником фінансових і трудових ресурсів для потреб розвитку економіки, а також визначають параметри споживчого попиту, як головного чинника економічного зростання. Фінансова безпека виступає ключовим аспектом дослідження фінансів домогосподарств, вона безпосередньо пов'язана із спроможністю родин ефективно управляти власними фінансовими ресурсами, протистояти зовнішнім викликам та забезпечувати стійкість добробуту у коротко- та довгостроковій перспективі.

Фінансову безпеку пов'язують з усіма рівнями фінансової системи, де безпека домогосподарства асоціюється із мікрорівнем фінансових відносин, поряд із фінансовою безпекою суб'єктів господарювання. Узагальнення наукових підходів до розуміння фінансової безпеки домогосподарства дало можливість визначити її як комплексну характеристику стану його фінансових відносин, яка відображає рівень захищеності інтересів кожного члена домогосподарства у фінансовій сфері від внутрішніх і зовнішніх фінансових загроз і виявляється через низку ознак: стійкість домогосподарства до фінансових шоків; низький рівень боргової залежності; наявність стабільного і достатнього рівня доходів; ефективну структуру витрат домогосподарства; високий рівень фінансової грамотності.

Формування фінансової безпеки домогосподарства відбувається у складному багатofакторному середовищі, в межах якого відбувається взаємодія економічних, соціальних, інституційних, політичних і психологічних чинників, що визначають рівень захищеності домогосподарства від фінансових ризиків та його здатність адаптуватися до змін. Узагальнення наукових поглядів на класифікацію чинників фінансової безпеки домогосподарства дало можливість охарактеризувати їх за сферою походження та видами, а також визначити внутрішні та зовнішні загрози: економічна нестабільність; нестабільність на ринку праці; недоліки у проведенні

фіскальної та соціальної політики; низький рівень фінансової грамотності членів домогосподарства; відмова від фінансового планування; нераціональна структура витрат; соціально-демографічні параметри домогосподарства; недиверсифіковані доходи; психологічні чинники.

Методичні підходи до оцінювання фінансової безпеки домогосподарств у вітчизняній фінансовій науці залишаються предметом наукових дискусій. На основі наукових підходів до оцінювання фінансової безпеки запропоновано власний підхід до визначення її рівня, який передбачає розрахунок показників у розрізі критеріїв: оцінювання рівня доходів, їх достатності та диференціації; оцінювання рівня та структури витрат домогосподарств; аналіз боргового навантаження; інвестиційна активність та довгострокова фінансова безпека; оцінювання рівня фінансової інклюзії та фінансової грамотності домогосподарств. Крім цього, методика для окремого домогосподарства доцільно доповнювати також якісними критеріями, зокрема такими: наявність практики фінансового планування; рівень фінансової дисципліни; суб'єктивне відчуття фінансової безпеки.

Практична апробація таких груп показників засвідчила суперечливі тенденції у забезпеченні фінансової безпеки домогосподарств. Зокрема, попри значні темпи зростання доходів населення, у відносному вимірі вони не відповідають визначеним стандартам, не дають можливості задовольнити потреби населення. Відповідно до результатів самооцінювань домогосподарств, в Україні утвердився низький стандарт життя, а з початком масштабної війни ситуація тільки погіршилась. Через війну в Україні за межею бідності опинились понад 9 млн осіб, з 2020 року цей показник збільшився на 1,8 млн осіб. Рівень крайньої бідності зріс з 1,3% у довоєнний період до 8,9% у 2024 році.

В Україні впродовж усього періоду незалежності частка витрат на харчування у структурі споживчих витрат становила понад 50%, а індекс споживчих настроїв свідчить про невпевненість населення України у розвитку

ситуації. Натомість, в нашій країні зберігається низький рівень боргової залежності, а з початком війни домогосподарства значно зменшили активність у залученні позикових ресурсів, сконцентрувавши увагу на обслуговуванні й погашенні раніше взятих кредитів. Інвестиційна активність домогосподарств, зокрема зі спрямування власних доходів на формування організованих заощаджень є недостатньою. Причиною цього є як інертність суспільства, яке звикло покладатись на державу, так і відсутність довіри суспільства до фінансового сектору, його боязнь втратити кошти. Тому більшість населення вважає більш прийнятним зберігати заощаджені кошти в неорганізованій формі.

В умовах сучасних економічних та безпекових реалій зростає роль держави у забезпеченні стабілізації добробуту суспільства, зменшенні рівня вразливості домогосподарств до соціальних, економічних, безпекових ризиків, формування механізмів підтримки фінансової стійкості на інституційному рівні. Забезпечення фінансової безпеки домогосподарств має передбачати заходи держави у таких напрямках: підвищення рівня інклюзивності системи соціальних трансфертів, посилення їх адресності та ефективності; розширення державних програм сприяння зайнятості та розвитку підприємництва для різних суспільних верств, зокрема внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни та інших; розвиток фінансової інклюзії для розширення доступу населення до фінансових послуг, збільшення можливостей щодо диверсифікації джерел доходів та інвестування заощаджень; регулювання ринку праці й сприяння зайнятості через реалізацію активних програм працевлаштування, зокрема підвищення кваліфікації та перенавчання; державне регулювання фінансового сектору щодо захисту прав споживачів.

Підвищення фінансової безпеки домогосподарств має передбачати зусилля також самого населення, яке в умовах ринкової економіки має поступово відходити від традицій патерналізму, коли провідну роль у забезпеченні його добробуту має держава. Забезпечення фінансової безпеки домогосподарства вимагає від нього дій

у кількох магістральних напрямках: раціонального планування доходів і витрат; оптимізації відношення між споживанням і заощадженням фінансових ресурсів; вибору найбільш оптимальних обсягів, структури та інструментів для формування фінансових резервів. Значні перспективи у забезпеченні фінансової безпеки має впровадження у домогосподарствах фінансового планування, яке потребує від них підвищення фінансової грамотності. Вона має передбачати здобуття членами домогосподарства знань та навичок для ефективного управління фінансовими ресурсами домогосподарства, а саме: розуміння основ персонального і сімейного бюджетування; розуміння основ страхового захисту, пенсійного забезпечення, довгострокового фінансового планування інвестицій; навичок використання онлайн-банкінгу, фінансових додатків і платформ для управління особистими фінансами; формування у членів домогосподарства відповідального фінансового мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

REFERENCES

1. Hayes A. Family Financial Planning: What Financial Advisors Need to Know. URL: <https://www.investopedia.com/family-financial-planning-what-financial-advisors-need-to-know-7487767>
2. Money & Pensions Service. URL: <https://maps.org.uk/en#>
3. Royal J. How to build a family financial plan. URL: <https://www.bankrate.com/investing/financial-advisors/how-to-build-a-financial-plan/>
4. Zachosova N. Economic behavior and economic security of an individual in the conditions of war risks. *Economics, Finance and Management Review*. 2023. Vol. 1. pp. 13–27.
5. Ваша нова ІТ-професія безплатно за 4 місяці! URL: <https://prometheus.org.ua/prometheus-plus/scholarship-it/>
6. Виговська Н. Г. Особливості оцінювання фінансової безпеки держави в умовах економічної нестабільності. *Вісник СумДУ*. Серія «Економіка». 2018. № 4. С. 85-90.
7. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2017 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) Статистичний збірник / за ред. І. І. Осипової. Київ: Державна служба статистики України, 2018. 380 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_vrdu2017_pdf.pdf
8. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2018 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) Статистичний збірник / за ред. І. І. Осипової. Київ: Державна служба статистики України, 2019. 379 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/06/zb_vrdu2018.pdf

9. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2020 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) Статистичний збірник / за ред. І. І. Осипової. Київ: Державна служба статистики України, 2021. 449 с. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/06/vrd_20_ue.pdf
10. Власна справа: більше українців зможуть отримати гранти на старт або розвиток бізнесу у 2025 році. Міністерство економіки України. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail/ca2eb10c-4f90-4215-a210-1b23aa410bfc?lang=uk-UA&title=VlasnaSprava>
11. Воробйов Ю. М., Ворошило В. В. Фінанси домашніх господарств у фінансовій системі держави: монографія. Сімферополь: ВД «АРІАЛ», 2013. 232 с.
12. Ворошило В. В. Оцінка фінансової безпеки домогосподарств і напрямки її забезпечення. *Фінанси, банки, інвестиції*. 2011. № 4. С. 48–50.
13. Горин В. П., Булавинець В. М. Теоретичні засади бюджетних трансфертів як інструмента фінансового регулювання суспільного добробуту. *Економіка. Фінанси. Право*. 2020. № 5/1. С. 11-17. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/37975>
14. Горин В. П. Сутність соціальної безпеки: фінансові та організаційно-правові аспекти. *Світ фінансів*. 2007. Вип. 4. С. 52-57.
15. Горин В. П. Фінансовий механізм забезпечення суспільного добробуту: теоретична концептуалізація та проблеми функціонування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2020. 516 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/38759>
16. Горин В. П., Булавинець В. М. Практика та проблеми ефективності податкового регулювання доходів населення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Економічні науки. 2018. Вип. 32. С. 158-163. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/32252>

17. Горин В. П., Булавинець В. М. Соціальне підприємництво як інструмент диверсифікації фінансування соціальної політики. *Агросвіт*. 2021. № 15. С. 29-35. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/42127>
18. Депозити, залучені депозитними корпораціями. Статистика фінансового сектору. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-financial>
19. Додаткові знання і можливість працевлаштування: проєкт ReSkill UA запрошує на безоплатне навчання. Міністерство освіти і науки України. URL: https://mon.gov.ua/news/dodatkovyi-znannia-i-mozhlyvist-pratsevlashtuvannia-proiekt-reskill-ua-zaproshuie-na-bezoplatne-navchannia?utm_source=chatgpt.com
20. Жихор О., Фоменко А. Фінансова безпека підприємства як економічна категорія. Розвиток та формування економіки та соціологія праці. *Фінансовий простір*. 2012. № 3(7). С. 46–48
21. Затверджено Національну стратегію розвитку фінансової грамотності до 2030 року. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/zatverdjeno-natsionalnu-strategiyu-rozvitku-finansovoyi-gramotnosti-do-2030-roku>
22. Захаркін О. О. Чинники впливу на фінансову безпеку домогосподарств в умовах пандемічної кризи. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2022. № 1. С. 11–21.
23. Зварич М. С. Механізм забезпечення фінансової безпеки домогосподарств в Україні: дис. канд. екон. наук: 08.00.08 /ДВНЗ «Університет банківської справи». Київ, 2020.
24. Зварич М. С. Теоретичні підходи до визначення сутності фінансової безпеки домогосподарств. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Економічні науки. 2015. Вип. 15. Ч. 1. С. 130-133. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_15/1/35.pdf
25. Індекс інфляції. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/>

26. Індекс споживчих настроїв у липні 2024 року становить 70,1 п. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=318>
27. Качула С. В., Лисяк Л. В., Терещенко Т. Є. Фінансова поведінка домогосподарств регіонів України як підгрунття забезпечення їх стійкості в умовах економічної нестабільності. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2023. № 2 (82). С. 108–115.
28. Кириленко О., Коваль С., Сидорчук А., Сидор І. Аналіз витрат як складова оцінки фінансового стану домогосподарств. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2022. Том 3 (44). С. 82–91.
29. Кізима Т. О. Домогосподарство як інституційна економічна одиниця та суб'єкт фінансових відносин. *Фінансова система України: збірник наукових праць / відп. ред. І. Д. Пасічник*. Острог: В-во НУ «Острозька академія», 2008. Вип. 10. Ч. 2. С. 134–145.
30. Кізима Т., Лободіна З., Горин В., Кізима А. Поведінкові фінанси як методологічний концепт дослідження сфери публічних фінансів в Україні. *Світ фінансів*. 2023. Вип. 4(73). С. 8–21.
31. Коваленко В. В., Мацедонська Н. В. Сутність фінансової безпеки домогосподарств та напрями її забезпечення. *Економічний простір*. 2021. № 167. С. 111-114. URL: <https://prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/842/817>
32. Коваль Л. Понятійно-категоріальний апарат дослідження фінансової безпеки. *Фінансовий простір*. 2013. № 3(11). С. 96–100
33. Коваль О. Фінансова грамотність літніх людей. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/finansova-hramotnist-litnikh-lyudey>
34. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

35. Коцюрубенко Г., Шикіна Н. Оцінювання фінансової безпеки домогосподарств: методичний та аналітичний аспекти. *Економіка та суспільство*. 2021. № 25. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-25-40>
36. Кредити, надані депозитними корпораціями. Статистика фінансового сектору. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-financial>
37. Кузьмак О. М., Кузьмак О. І. Фінансова безпека домогосподарств в умовах змін. *Економічні науки: збірник наукових праць Луцького національного технічного університету*. Серія «Регіональна економіка». 2021. Вип. 19 (75). С. 144–151.
38. Методичні вказівки щодо розрахунку доходів та витрат населення України: Наказ Державної служби статистики України від 07.03.2002 р. № 113. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/metaopus/2017/2_02_02_01_2017.htm
39. Мінімальна пенсія 2361 грн, зарплата 8000 грн. Економіст про виживання на мінімалці. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=105416>
40. Нагайчук Н. Г. Уточнення змісту поняття «фінанси домогосподарств» у розрізі навчальної дисципліни «фінанси». *Фінансовий простір*. 2014. № 2. С. 100–105.
41. Національні рахунки України 2022 / за ред. І. Нікітіної. Київ: Державна служба статистики України, 2024. 181 с. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2024/02/nru_22.pdf
42. Перекваліфікація понад 180 тисяч людей: Україна з партнерами заснували Skills Alliance. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3873831-perekvalifikacia-ponad-180-tisac-ludej-ukraina-z-partnerami-zasnuvali-skills-alliance.html?utm_source=chatgpt.com
43. Прасад А. Індекс споживчих настроїв у липні зріс. Економічні очікування українців поліпшилися. URL: <https://forbes.ua/news/indeks-spozhivchikh->

nastroiv-u-lipni-zris-ekonomichni-ochikuvannya-ukraintsiv-polipshilisya-14082024-23026

44. Присяжна Л. Нацбанк зобов'язав кредитні установи розкривати умови споживчого кредитування на сайтах та в рекламі. URL: https://biz.ligazakon.net/news/222996_natsbank-zobovyazav-kreditn-ustanovi-rozkrivati-umovi-spozhyvchogo-kredituvannya-na-saytakh-ta-v-reklam
45. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>
46. Прожитковий мінімум в Україні. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/wagemin/>
47. Пшик Б. І., Зварич М. С., Кашуба Я. М., Слобода Л. Я. Фінансова безпека домогосподарств в Україні: сучасні проблеми та механізм забезпечення: монографія / за заг. ред. Б. І. Пшика. Львів: СПОЛОМ, 2020. 274 с.
48. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за матеріалами вибіркового обстеження у січні 2022 року). Статистичний збірник / за ред. О. Солоп. Київ: Державна служба статистики України, 2022. 69 с. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/sdrsd_21.pdf
49. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за матеріалами вибіркового обстеження у січні 2019 року). Статистичний збірник / за ред. І. Осипової. Київ: Державна служба статистики України, 2019. 78 с. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/08/zb_sdurd2018.pdf
50. Сніщенко Р. Г. Методологічні проблеми та особливості аналізу й оцінки фінансової безпеки домогосподарств. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Економіка і менеджмент. 2017. Вип. 27 (2). С. 105–109.

51. Сніщенко Р. Г. Фінансова безпека домогосподарств у період нестабільності економіки. *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. Сер.: Економічні науки. 2014. № 1. С. 149–159.
52. Соколенко Є. Семиразове зростання: економістка заявила про збільшення крайньої бідності в Україні. URL: <https://www.unian.ua/economics/other/semirazove-zrostannya-ekonomistka-zayavila-pro-zbilshennya-kraynozi-bidnosti-v-ukrajini-12850248.html>
53. Стащук О. В., Потрапелюк М. В. Наукові основи фінансової безпеки домогосподарств. *Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2021. № 4. С. 75–80. DOI: <https://doi.org/10.29038/2786-4618-2021-04-75-80>
54. Твардовська Л. М., Півняк Ю. В., Чабаненко М. В. Проблема визначення економічної безпеки домашніх господарств в умовах ринкової економіки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Економіка. 2012. Вип. 19. С. 226-229.
55. Трансформаційні процеси у податковій системі України: монографія / за ред. І. С. Волохової. Одеса: Атлант VOI COIY, 2018.
56. Туягіна Н. Навички для відновлення: як програма Skills4Recovery допомагає українцям реінтегруватись у ринок праці. URL: https://rubryka.com/article/yak-pratsyuue-programa-skills4recovery/?utm_source=chatgpt.com
57. Українці витрачають на харчі майже половину своїх доходів – науковці. URL: <https://kurkul.com/news/19615-ukrayintsi-vitrachayut-na-harchi-mayje-polovinu-svoyih-dohodiv--naukovtsi>
58. Фінанси: підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид. переробл. і доповн. Київ: Знання, 2012. 687 с.
59. Фролов Б. Білл Гейтс передбачив зникнення всіх професій через ШІ: тільки 3 залишаться «в живих». URL: <https://www.unian.ua/curiosities/yaki-profesiji-techno-ne-zaminit-shtuchniy-intelekt-vidpovid-billa-geytsa-12957498.html>

60. Цифровий розвиток Єдиної інформаційної системи соціальної сфери: які зміни ухвалив Уряд. Міністерство соціальної політики України. URL: https://www.msp.gov.ua/news/23150.html?utm_source=chatgpt.com
61. Через війну ще 1,8 млн українців опинилися за межею бідності, - Світовий банк. URL: <https://www.unian.ua/society/bidnist-v-ukrajini-blizko-2-mln-lyudey-shche-opinilisya-za-ciyeu-mezheyu-12651843.html>
62. Черниш С. С. Економічний аналіз: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2010. 312 с.
63. Які є урядові програми стимулювання працевлаштування жінок. URL: https://profpressa.com/news/iaki-ie-uriadovi-programi-stimuliuvannia-pratsevlashtuvannia-zhinok?utm_source=chatgpt.com
64. Гармановський В. Методичні підходи до оцінювання фінансової безпеки домогосподарств. *Фінансове забезпечення сталого розвитку*: збірник наукових праць. Тернопіль: ЗУНУ, 2024. Вип. 4. Ч. 2.
65. Горин В., Гармановський В. Вектори забезпечення фінансової безпеки домогосподарств в контексті підвищення фінансової грамотності. *Фіскальна політика України в умовах євроінтеграційних процесів*: збірн. матер. XXII Всеукр. наук.-практ. конф. студ. і молод. вчених (м. Тернопіль, 24 трав. 2025 р.). Т. 1. Тернопіль: ЗУНУ, 2025.